

БІБЛІОТЕКА „УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО СЛОВА”, Ч. 3.

МИКИТА ШАПОВАЛ

СХЕМА ЖИТТЄПИСУ

(АВТОБІОГРАФІЧНИЙ ШКІЦ)

М. Шаповал
24 грудня 1925 р.
Орлеан

Упорядкував САВА ЗЕРКАЛЬ

Видала Українська Громада ім. М. Шаповала в Новім Йорку.

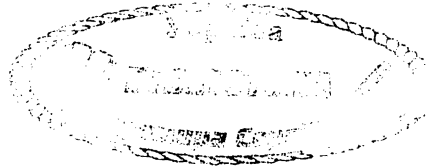
– 1956 –

М И К И Т А Ш А П О В А Л

С Х Е М А Ж И Т Е П И С У

/Автобіографічний шкідц/

С П О Г А Д И .

Упорядкував Сава Зеркаль

ВИДАЛА УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА ПІ. МИКИТИ КИРИЛОВИЧА ШАПОВАЛА В НОВІЙ ЙОРКУ

Комітати Олександра Гончара і Упорядчика.

І 9 5 6 .

З М І С Т .

1. ВІД УПОРЯДНИКА.....	Стор. I - II.
2. I. ПОХОДЖЕННЯ Й ДІТСТВО.....	" I.
3. II. ЮНАЦТВО.....	" 16.
4. III. ЛІСОВА СЛУЖБА.....	" 19.
5. IV. ВІЙСЬКО.	" 24.
6. V. ВІЙСЬКОВА ШКОЛА.....	" 26.
7. VI. В МІСЦЯХ ДІТЯЧИХ СПОМІНІВ.	" 27.
8. VII. В ПОЛІУ.....	" 27.
9. VIII. В ШТАБЛІ.....	" 28.
10. IX. НА УКРАЇНІ.....	" 29.
11. X. В ХАРЬКОВІ.	" 30.
12. XI. В КИЇВІ.	" 30.
13. XII. ЗНОБ У ЛІСІ.....	" 31.
14. XIII. ВЕЛИКА РЕВОЛЮЦІЯ.....	" 31.
15. XIV. БОЛШЕВИЦЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ В РОСІЇ.....	" 32.
16. XV. ГЕТЬМАНИНА.....	" 33.
17. XVI. ДИРЕКТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ.....	" 34.
18. ТРАГЕДІЯ БРАТІВ ШАПОВАЛІВ.	" 35.
19. ПОКАЗНИК ПІШЕ.....	" 37.
20. ПОКАЗНИК НАСЕЛЕННЯ ПІСНЕВОСТЕЇ, РІК, ШАХТИ ТА ПІШЕ.....	" 39.
21. ПОКАЗНИК РІЗНОГО.....	" 40.
22. ПОПІЛКИ.....	" 41.

25 лютого 1933 року, несподівано для українського суспільства, в селі Вєвниці, біля Праги, Чехія, помер в розквіті сил, на 49 році життя, невичерпної енергії і волі, надзвичайної вартости творець і організатор доктор соціології МИХИЛА Юхимович ШАПОВАЛІ поет, письменник, літератор, публіцист, суспільно-громадський і політичний діяч, учений соціолог; член Української Центральної Ради, співторець Четвертого Універсалу Української Центральної Ради, Комісар Київського повіту, міністер пошт і телеграфів, міністер земельних справ Української Народньої Республіки; Генеральний Секретар Українського Національного Союзу а потім Голова УНСоюзу, організатор Всеукраїнського національного повстання проти реакційно - монархістичного режиму генерала П.Скоропадського за його федерацію з Московськими монархістичними генералами і відновлення Російської імперії; Голова Українського Громадського Комітету в Празі, Чехія, творець високих українських шкіл на еміграції: Української Господарської Академії в Подєбрадах, Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова в Празі, Українських Високих Студій Мистецтва в Празі, Українського Соціологічного Інституту в Празі і при нім Українського Робітничого Університету, Музею - Архіву, Натуральних Курсів при Українській Господарській Академії в Подєбрадах, Української Гімназії в Празі - Вєвничах, Українського Громадського Видавничого Фонду в Празі та інших низчих фахових шкіл і курсів; один з організаторів Української Спілки в Ч.С.Р., Всеукраїнського Робітничого Союзу в Ч.С.Р., Чесько - Українського Комітету допомоги стипендіями для кількох тисяч українських студентів, що студіювали на українських і чужинських високих, середніх і низчих фахових школах та курсах; Член Центрального Комітету Української Партії Соціалістів - Революціонерів на Україні, Голова Української Партії Соціалістів - Революціонерів в еміграції та член багатьох інших культурних, політичних, допомогових і професійних організацій.

Написав і в світ випустив за свого життя понад 60 назв цінних творів і дуже багато більших праць розміщених в журналах, збірниках і газетах.

Микита Юхимович залишив по собі дружину Ольгу Філяретівну, роджену Павловську, в Празі і молодшого брата - генерала Української Армії Миколу Юхимовича в Парижі. Не залишив по собі велику збірку книжок, цінних творів рукописи і цінні архівно-історичні матеріали на руках своєї дружини Ольги Філяретівни а дещо з того передано в руки брата Миколи Юхимовича. З приходом до Праги Московсько-комуністичних військ всі матеріали, що знаходилися в посіданню Ольги Філяретівни пропали - все забрано до ССРСР.

14 вересня 1948 року померла в Празі і Ольга Філяретівна Шаповал.

Частина матеріалів, що попала до рук Миколи Юхимовича в Париж збереглися. Микола Юхимович помер в Парижі 25 червня 1948 року, а все, що мав, залишив своїй дружині Антоніні Антонівні Шаповал, роджену Гладун, що по смерті Миколи Юхимовича була обрана Головою Української Громади в Парижі. Микола Юхимович головував на протязі 25 років в Українській Громаді у Франції.

Ще за свого життя Антоніна Антонівна заслала до Видавництва "Українське Громадське Слово" кілька рукописів св.п.Микити Юхимовича для опублікування в журналі і видання їх окремими книжками, між ними і "Схему Мителіноу".

Антоніна Антонівна Шаповал померла в Парижі, дня 5 серпня 1953 року.

Виконуючи волю св.п. Антоніни Антонівни, почуттям щирого до св. п. Микити Юхимовича, Ольги Філяретівни, Миколи Юхимовича і Антоніни Антонівни та національною потребою, Видавництво "Українське Громадське Слово" дбає і дбатиме, щоб ті праці Микити Юхимовича які збереглися і ще нігде не друковані побачили світло денне і відкрили правду на поділ, учасником яких був сам Микита Юхимович: про Україну Українську Революцію і Визвольні змагання Українського Трудового Народу до суверенного і соборного життя.

Вшановуємо пам'ять незабутнього нашого вчителя і борця за трудові маси українські Микиту Юхимовича, а для українського суспільства подаємо образ життя ідейної і високо-моральної вартости Сина України і Люднини.

Новий Йорк, 25 лютого 1956 року.

Сава Зеркаль

М И К И Т А Ю Х И М О В И Ч Ш А П О В А Л .

С х е м а ж и т е л ю с у .

І. ПОХОДЖЕННЯ І ДИТИНСТВО.

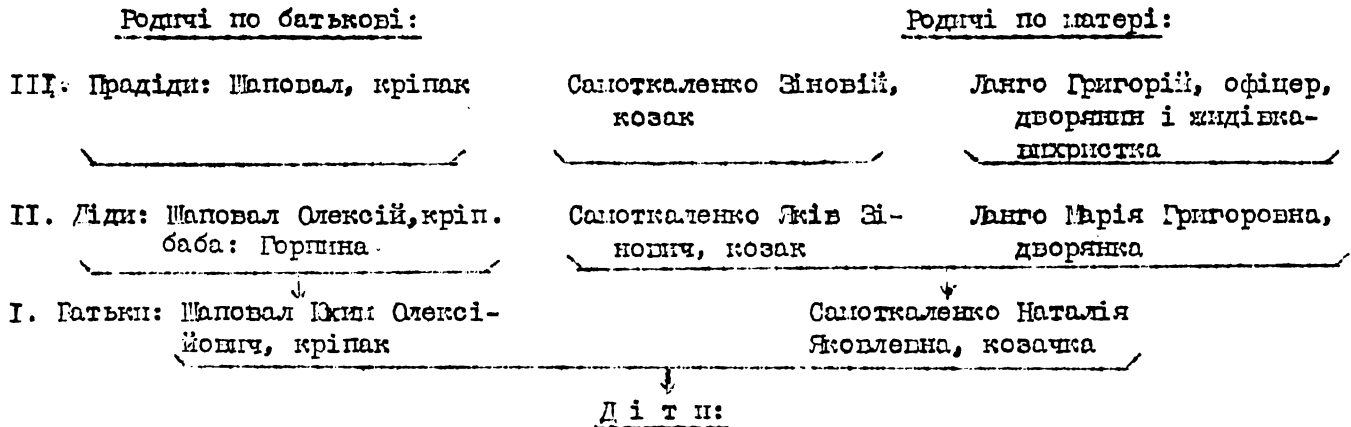
Село Сріблянка, Бахмутського повіту /тепер Артємівського на Донеччині/.

Батько Юхим Олексієвич, народився 1855-56, умер 1923 року, син "миколаївського салдата, цеб-то тієї категорії, що 1861 року/під час звільнення з кріпацтва/ землі не одержали. Отже цим самим батько був засуджений на безземелля і наймитство. Батьків брат виїжджував на Кубань і там залишився /Лабинська станиця/. Батько був неграмотний до військової служби. У війську навчився грамоти, брав участь у війні 1877-1878 роках за "визволення славян". Як до військової служби, так і після неї батько був наймитом у селян /батрак/ і я це сам пам'ятаю цей період, бо ходив малым іноді провідувати батька, коли він бував "робити по мужаках". Дід і баба, по батькові, були кріпаки.

Мати з українського козацького роду Самоткаленків /з Гадяцького повіту на Полтавщині/. Дід по матері Яків Зінович Самоткаленко був 7-літнім насильно взятій у кантоністи до воєнного поселення Кременна /чи Ново-Глухів/ Куляньського повіту на Харківщині. Як скінчивши "школу" кантоністів був спочатку на державній службі в лісі/поміщиком лісничого/, а після 1861 року став писарем при сільській громаді, загальнолюблений селянством, як ідеаліст-захисник селян, але незабаром умер 38 літ /з сухот/, коли матері моїй було 12 літ. Діда не знаю, але пам'ятаю прадіда Зіновія Самоткаленка, що після того, як у його було силою забрано сина в кантоністи, ліквідував своє господарство в Гадяччині і переїхав поблизу до Кременної /служив по лісах за полісовщика/, де і вмер у віці 104 літ/в 80-х р.р. чи на початку 90-х р.р./. Отже мій дід-кантоніст оженився з марією Григоровною Ланго, дочкою офіцера-діваліда /вбито очі в бою під Синопом - 1828 р./ і жидівки-вигривотки. Таким чином моя бабушка по матері є від мішаного шлюбу офіцера-німця з жидівкою.

Мій прадід по матері Ланго був сином німця-генерала, одного з важких персон у воєнно-поселенській акції за Аракчеєва. Моя бабушка по матері Марія Григоровна Ланго вийшла заміж за діда Самоткаленка/по другому шлюбу Гатченка, в Сріблянці/, була неграмотна, і говорила тільки по-українському. Дід-ідеаліст і баба неграмотна, сільське життя, дід випрає молодичи, мати моя залишається сиротою 12 літ /і сестра її 8 літ/ і неграмотною, попавши під суворий режим Андрія Гатченка, замужнього селянина-чужака в Сріблянці. І в результаті вийшла заміж за Шаповала - батрака.

Така моя генеалогія. Це краще видно з схеми:

1. Шаповал Якрен, родився мабуть 1880 р. загинув під час I світової війни.

2. Микита, родився 26 травня /ст.ст./ 1882 р. в селі Сріблянці, хрещенні 28 травня /ст.ст./

3. Шаповал Дорж, родився 1883 р., селянин-хлібороб.
4. Микола, родився 1886, генерал Армії Української Народньої Республіки.
5. Йосип, родився 1888 р., народній учитель.
6. Артем, родився 1890 р., полковник Армії Української Народньої Республіки, розстріляний більшовиками біля Винниці 1919 року.
7. Іван, родився ?, народній учитель.
8. Олександр, род.?, скінчив 4 класи реального училища, розстріляний більшовиками 1919 року.

Пріп'ятка Видавництва: Дорж, Йосип і Іван загинули під час колективізації в 1932-1933 роках.

9. Єлисавета, род. 1891, скінчила гімназію, залучен за урядовцем в Донбасі.

Батько в початку 1896 року перейшов на заробітки в Донбас, де був робітником у шахтах аж до світової війни і під час неї: Голубівські шахти, Жилівські і інші - це все мені так знайоме, бо я почав свій трудовий шлях роботою на шахтах, коли мені було 8-9 літ. Але про це докладніше пізніше - тепер же подам лише схему свого дитинства, якого не можу згадувати без внутрішнього жаху.

Але де-що було й гарне.

Розповідали не раз мати і інші дорослі свояки, що мої хрестини справляли бучно і навіть обряд "побажань" відбули: баба Горпина /батькова мати/ покляла на мене, сповитого, велику сокиру перед усіма гостями, приповнюючи, щоб я став у будучині плотником /теслем/, бо їй здавалось, що це найкраща для мене кар'єра: будувати хати. З цим згодилися всі присутні, але закричали, щоб зняли сокиру, бо "плотника" не буде - задушиться.

Себе я пам'ятаю ще дуже малю: я жив на печі з бабою Горпиною в нашій хаті у Сріблянці, а батько й мати з іншими дітьми були на заробітках у сусідньому селі Званіці, /верст 8 від Сріблянки/: батько був ширшником у водяному млині пана Сас-Тисовського. Мене було залпшено з самотньою бабою дома. Баба Горпина прийняла /почувати/ безпритульну бабу Домаха, що самотньо блукала од хати до хати, просила милостини, а почувала де приїдеться. Це дитина жертва кріпацтва: вона ще дівчиною була знасильована і мала панське байстря. Але воно було у неї вкрадено і зпещене, їй було сказано, що втопилося. Вона стала напів-божевільна і все шукала свого Івася. Так у 80-х роках я малю це чув, діти її дражили, як вона стара, сива, з торбиною і великою палкою проходила селом. Я лише згодом узнав зміст її драли. Пам'ятаю, що ця баба Домаха ледви не стала моїм убійцею: я, малю, лежав на печі, а баба Домаха натопила піч, та рано закрила її. Баби Горпини не було в хаті, кудись ходила. Згадую тільки, що коли баба Горпина прийшла, то мене виносили на свіже повітря, одливали водою /був холод лютій після "Хрещення"/, я не стояв на ногах і падав. Я просто вчадів так, що вже був зомлів.

Моя напів-божевільна нянька очевидно не хотіла мене спровадити на той світ!

Весною, як потепліло, мене було одведено до млина і я жив уже біля млина і річки Луганки, на острові, ширитому тополями, лозами і великими очеретами, в яких я ковався і жив з найбільшою насолодою. Її й досі вони мені вишкандяться.

Пам'ятаю, що тут на осінь мене, хоч і дуже малого, віддали до школи. Мені було справлено "пальто": з батьківського унтер-офіцерського мундира було пошито пальто з блискучими гудзиками. Я йдосі пам'ятаю власне оті гудзички. В школі пам'ятаю тільки дітей, а образ учительки розтанув. Пригода це була для мене суцільна: через кілька днів ми читали букварь /бо букви я вчив перед тими дома/ і я не міг прочитати слово "солонина". І досі його бачу перед очима, але не міг прочитати і це мене так вразило, що я втік зі школи. На другий день мене силою вели, але я не хотів, ухопився за коляску шкільного тини і як привинтив до неї: і бігли, і прохали, і учителька шкочила з школи: я плакав, голосив, благав не вести в школу. Незрозуміла вона була мені! На кожну букву у букварі було слово: пам'ятаю "велькодушє" /В/, "Енциклопедія" /я так вживав за друтилами/. Це все було мені незрозуміло і чуже. Так я не вчився тієї зими в школі, а зате вчорамі бігав до малих хлопців шенця-кривого, який шив і латав обуви, учив свого хлопця грамоти, а я дивився і слухав за цією "наукою" і так навчився сам читати.

На другу зиму батько вже знайшов собі службу впрошенка у слободі Кременній, у яко-

гось дрібного панка з чудним іменем: Африкант Іванович Чміль. Слобода Кременна од Сріблянки 15 верст, в протилежній бік од Званівки, уже в Куп'янському повіті на Харківщині.

Сріблянка стоїть на лівому березі Дінця, між великими крейдяними горами, що світять під сонцем і під місяцем. Мабуть того й зветься так.

Щоб їхати у Кременну, треба переїхати довгою греблею через Дінець, а потім через піскову величезну галлявину, а вже потім соснові одвічні бори.

У Кременній жив мій пра-прадід по бабиній лінії "генерал" Ланго, там же вмер пра-дід-сліпий з прабабкою вихристю, там вони і вмерли. Там я побачив у-перше свого прадіда козака Зіновія Самоткаленка, що приходив з лісів що неділі до церкви і нам приносив гостинці - маленькі оселечики. З моїх кременських вражінь пам'ятаю тільки високого пана з сивими усами, якого звали "Шабля" - не розумів я, чому людину та ще пана називають шаблею.

Ходив у школу і вивчив на пам'ять церковно-славянські співи. Сам дома правив "службу церковну" і дивув селян під млином. Кажали, що я міг би бути попом, коли б не був "бідний". Я тоді цього ще не розумів. Учитись в школі було трудно і я часто почував, що я "бідний", тільки це мені здавалось чимсь в-роді "дуже дурний". Я не міг говорити з учителькою так, як "путні діти". Перш над усе вона мені здавалась "богинею", людиною іншої породи, якої треба тільки боятися. Один раз в церкві ми стояли рядами. Зіма. Лютий холод. Я чув, що скоро впаду - так померали ноги. Але я "не смів" підійти до учительки, щоб одпрохатись до дому. Інші діти, "путні" підходили, вона нахилалась, щось шептала, і виходили. Я потроху підсунувся ближче і прислухався: що вони кажуть учительці? Чув одне тільки слово "язь" і не розумів його. Я вмів сказати, що я змер, зацуб, заляк і тп., але знав, що з учителькою треба якось інакше поговорити. Нарешті холод узяв своє, у мене вже лились сльози і я прошепотів "з я б" і був пущений до дому. Скинув чоботи, заліз на піч і довго думав: чому я раніш не знав, як можна сказати, щоб пустили до дому? Треба сказати тільки одно слово - язь.

Літо знов у Сріблянці. Батько був "плотником" і робив гату конусь на краю села. Я жив на Дінці. Поб-то зранку виходив, перепливав з хлопчиками на другій /лісовій/ березі і там цілий день. Прибігав за хлібом до дому, а потім знов на воду. Я "перевозив бабки" /кидав пліскувати камінці/ аж на пів-Дінця.

Незабутне це все: Дінець, біла гора, ліс, човни, байдак.

Але осінь і зіма були страшні.

Це був голодний рік. Чомусь залишились в пам'яті слова, що за хлібом треба їхати в "Уразово". їздили туди селяни волами. Довго не було їх, потім приїздили з хлібом. Гатченки, родина бабуськи Марії Григоровни, були заможні. Бабушка іноді нам хліба приносила, але батько чомусь до діда Гатченка не ходив і в його не робив. Їти дуже ляля Гатченка і називала "багатієм", а батько призначив його "кунак", або він же "з кумаків".

На зіму батько пішов кудись шукати роботи. Довго його не було, а потім він "переказав" через людей, щоб усі їхали до його жити, бо він знайшов посаду млишника десь далеко од Сріблянки.

Всі одправились, а мене залишили знов з бабою Горпшою /і Домхою/, казали, що хліб нам "передаватимуть", або як коли не буде хліба, то щоб я ходив до бабуськи "Льндянки" /так звали по-ульшиному Марію Григоровну Гатченку, по першому чоловікові Самоткаленку, а з роду Лангів/.

Чому я не жив у баби Льндянки, у заможнік людей? Тоді я це розумів так: що ми "бідні", що нас називають злиднями і що часто сільські діти прибігають до нашої хати і кричать у вікна "а скільки вас на хути продають?"

У нас не було землі, лише хатка, придбана батьком і матіррю за перших років життя, але "наділу" ми так і не мали, бо дід Шаповал був "Ієролаївський садчат", землі не мав, навіть садібу його одібрала громада "під школу" і дід умер сторожем при тій школі.

Мені нещастило повчитись у сріблянській школі, бо в Сріблянці ми мали тільки лі - том, а в осінь батько вже йшов кудись на заробітки. Хоч я дві зіми перебував у Сріблянці, але тоді не було в мене чобіт: сидів у хаті а як треба було вийти надвір, то

надівав великі бабини чоботи.

Це була весна, мабуть, року 1892, коли за мною прийшов відкільсь старший брат Ярем. Він мене мав одвести з Сріблянки туди, де жили батьки. Він приніс з пуд борошна "для баби". Баба залишилась сама на печі, а мене повів. Ми довго йшли, аж два дні. Але я за те був утішений, що побачу "шахти", "машину", "вагончики" - взагалі увесь той новий світ, про який чудеса оповідав брат. Я вже був грамотний, я читав казки і життя святих, навіть уже читав книжечку "Взятіє Плевни" і знав, що був "білий генерал", але я зовсім не уявляв, як це "вгорі" ідуть вагончики з утіллями, що це таке "машина що їде" і тд. Хоч я чув од баби Гривни, що світ оснується дротами, що тоді прийде "анцихрист" і огонь проковтне все, що буде страшний суд, але побачити "дроти" було цікаво. Все снується...

Прикметою гріха" було те, що в Сріблянці на величезній білій, крейдяній горі стояв хрест, здалеку він здавався маленьким, а справді був поставлений з цілого дуба.

Хреста поставлено було на тому місці, де "виходила церква" з-під землі. Це було в-ранці рано: гула земля і аж гульк - на горі виходила з-під землі церква, але в цей час на льох йшла одна неправедна, простоволоса жінка і, не перехристиншись, щось гукнула, вглядавши церкву: церква аж загула вниз і потім вийшла на горі аж у Святих Горах /Успенський святогорський монастир недалеко від м. Славянського/. У нас же, у Сріблянці, на горі, на тому місці, де виходила церква, залишились тільки печеря - довга щільна в середину гори. Ніхто тією печерею не доходив до Їїкінця: пробували однайдухи, але піде, йде-йде, аж стіни печері "починають жодитись", що сімльчака здавляють, аж у його кров носом, а потім і горлом починає йти. Ну, він і вертається, чувши одно: що в горі, в середині, під землею "гуде".

Я жив легендами і казками. Знав навіть, що отой хрест на високій горі поставлений з "цілого дуба" одним сріблянським козаком, що шістьма парами волів витягав дуба "для спасенія душі" аж три дні. Потім поставив його. Од хреста як глянути навколо, то видно буває в ясний день, як блещить хрест на тій церкві, що вийшла у Святих Горах.

Я вже козаків у Сріблянці не бачив. Вони вмерли. Їх бачив тієї батько, булиши ще малими. Вони ходили з чубами на голові, у широким штанах, у білих сорочках з оджладаними комірцями /"додільна сорочка"/ і широкими рукавами, яких, "тепер неносять".

Що це за козаки були, відкіль вони взялися і куди ділися - було невідомо. Козаки - це були такі люди.

Одно тільки було відомо, що в Сріблянці старі діди й баби, які тих козаків бачили своїми очима. Козаки чулакували, цеб-то купили їздили волали за рибою /"тарань"/ та сімлю. У Дніщі ловилося багато риби, навіть великих сомів, але чулаки привозили тарань. Я знав тарань і дуже любив, але чому її не возять тепер ті козаки? Чому вони перестали позити?

Значно пізніше, вже через літ кілька, я узнав, що то були за козаки і друге: наше село Сріблянка було запорожським зімовник...

- - - - -

Брат мене приніс весною 1892 року на хутір до водяного млина біля села Долнівки, що стоїть недалеко від залізничі, на перегоні між станціями Варваропіль і Алыманна. Щоб прийти до цього млина, треба йти з Сріблянки на при-донецькі шпалі, по яких стоять високі могили. Відкіль степ, як море. Село Миколаївка за 25 перст, стоїть в яру. Потім довго-довго йти - буде слобода Коляшубаха, що недалеко від ст. Потамої. Уже коло Коляшубахи доведеться через залізничю перейти, біля будки. Тут можна полежати трохи і такі дочекатись, як буде їхати машина. Ми лежали в бур'яні біля дороги і ждали. Машини довго не було...

Проїхала "дрожина" /дрезина/.

Мусили йти, бо до дому ще було далеко. Через Коляшубаху переїхали і потім за кілька перст починалися вже шахти. Вони називалися "Петро-Ілар'ївські". Бачили де-не-де "конні шахти". Просто коні бігали навколо і крутили величезний барабан, шитгалли з колодізя землею. Я це бачив і раніш. Мало цікавого. Але саме цікаве: повітряно-канатна залізничя, що тягав вгорі вагончики з утіллями! Це було щось надзвичайне: і стовпи,

і вагончики і їх паристий рух: зустрівалися і розминалися. Ми довго промарнували часу, досліджуючи дротяне чудо.

Потім зіштовпши з гори, перебрини Луганку /і тут була вона!/ ми прийшли полені до млина.

Річка Луганка текла здалеко, розчакнулася двома рукавами, обгорнула "остров", на одному з рукавів був зроблений ставок, гребля і млин.

Коло ставка стояла одна неогорожена нічим хата, розділена на дві половини: у одній жив польовий об'їзчик, а другій пірошник пана Долінського. Недалеко від млина починався величезний панський сад, що тягся майбуть аж пів версти, де був панський двір і село, ще недавно кріпацьке - Долінівка.

Від хати глянувши на право - за версту величезний насип залізниці, просто - долина річки Луганки, з ліворуч - гори і на їх шахти. Одну з шахт звали "Шарлота".

З цієї хатини, що стояла неогорожена на белебені, одкрита всім вітрам, я прожив три роки.

Тут вперше було спалено нове перше добро - бібліотеку.

Річ в тім, що я "збирав книжки" всякими способами. Це були казки і життя святих. Я вже мав "Рову Королевиці", "Бруслана Лазаревича", пізніше здобув "Гуака", а з життя: Варвари, Георгія Побідоносця, Пантелімона цілителя, Миколая. Ще не мав лише життя святого - Микити і був засмучений, що його ніде нема - очевидно, він був не такий вже прославлений, що про його навіть книжок нема.

Правда, коли я здобув якось "Четы-іікей", - то там знайшов, але щось дуже мало, хоч і дуже втішне: мій патрон був величезний - це єдине, що я ставив високо у святих. Марія Єгипетська, Даміан Стопник і багато інших - вони були славні, вони були святі, але великомученики все таки були кращі, бо їх розпинали, їх у телянці до левів кидали, їх на арену виводили, їх до стовпів вязали і підпалювали, а вони все-таки не корилися царям і генонам, шірали мучениками.

Крій подобався тим, що на коні їздив і дракона вбив. Це мені подобалось дуже.

Цілий світ одкрився мені в цих переживаннях. Я був релігійний більш, ніж уся родина і любив висловлюватися, "як святі говорили". Світ фантастики і неправди, але перші основи моральної правди я пізнав з життя святих, а запаліти боротьби з казкою.

Літом ходив на поденну роботу на поле, заробляв по 15 коп. в день. З 5 годин ранку до заходу сонця. Любив "полотн хліб", щоб-то виривати бур'яни на шпях. Цілий день не був дома, блукав аж за 3-5 верст, обідав хліб, сало, огрки то-що. Вертався до дому весь ніби побитий: спину різало, ноги боліли, аж п'ять горіли. В серпні вже ходив на шахти: робив "зверху", біля коксових печей сортували діти кокс, микдати геть "трухляки", а залпшати важкий, блискучий на переломі. Від цієї роботи дуже кривалилися пучки на пальцях. Я знав цілий процес коксування і по кольору огню в печах угадував чи вже кокс готовий чи ні. Тут я заробляв по 20 коп. в день. За тиждень "руб двадцять".

Чистив і парові котли. Коли багато накопиться в їх "накипу", то тоді вода з їх випускається, охолоджують їх, а хлопці влізають в їх в середину з "олінахтовими" лампочками і малюнькими молотками, як ніби сокирками, оббивають "накип". Це тяжка робота: спока, нема чим дихати, лампочки багато коптять, в роті й носі чорне. Поробивши годину, а потім вилізши на п'ять мінут набратися свіжого повітря, перевести дух. Тут працював уже 17 годин: од 6 до 6 годин. Одержував 25 коп. в день.

У вечері йшов до дому - версти 3, аж до млина. Мріяв про життя святих: що сталося з святими, коли його ввергли в телянцю? Во ввечері я вчорняв, трохи читав, але так бував зморшений, що засипав за столом, за книжкою.

Так от одного разу мене читання її покарало. Я не ходив на поденну, бо був залпшений дома, щоб працювати на огороді. /На острові, між вербами у нас був огород/. При хаті не було, а за пів версти на острові. Мене було послано самого "кубаху підгортати". Хіба може що бути кращого, як остров, верби, огороди по-їх шпях? Я довго оглядав остров, потім трохи підгортав, але все таки цікавість переборола: у мене в кишені було кілька нових життій святих. Я читав їх з таким захопленням, що почувся, як після обіду прийшла мати на огород, гукала на мене, лаяла, бо я нічого за день не зробив. Святий Миколай був гарний святий, але кубаків не поміг мені підгортати.

За те згоріли у вечері всі мої книжки в печі, куди їх на рогаці всунула мати, "бодай-би вони показалися", і я щоб "сказався" і Боба Королешич.

Цей випадок був для мене драматичною пригодою. Таку пригоду я ще раз пережив через три роки.

Чи треба "бідним дітям" учитися читати? Ні, не треба, бо книжки до пуття не доведуть. "Он Дрїманів і Таганів училися у Лисичому /Лисичанське/ у якійсь школі, де на панів учаться, та вони там були викололи цареві очі на патроті, то їх як посадили в кам'яні мішки, то вони відтіля і не вийшли".

Їв за кам'яні мішки?

"Там он барішня псаломщицкова сиділа кілька літ, а привезли її відтіля - вже з розулу зійшла".

Я пригадую ту сріблянську "барішню" псаломщицкову: ходила людина неземної краси /мені так здавалось/ "якось чудна", балакала до дітей, а ми розбігалися, як горобці од неї - "вона сиділа в кам'яному мішку і з ума зійшла". Я дуже боявся її. Як ішла улицю, то я тікав, перелітав через тині і ховався в бур'яни, швидко стежучи крізь шліпки, куди вона йшла.

Мати казала, що вона добра, хоч і в кам'яному мішку була. Один раз мати ходила до псаломщицка і брала мене з собою. Один з жахливих днів у моєму житті! Мати в дворі з "барішнею" балакала, а я за двором сидів, бо боявся вхідити.

Барішня подарувала матері щось в-роді тонкого плетеного шарфа, що носила на шні, спустивши кінці через груди аж по коліна. Мати казала, що мені подарувала. Я довго боявся його надівати. А коли надів, обгорнувши шия кілька раз, то чув, що шарф чинсь пахне. В кам'яні мішки садовили тоді, коли "пани царя вбили".

За що вбили? За те, що цар волю селянам дав. Про це в нашій хаті і під млинном, у вечері, коли "завозяне" /ті, що приїздять хліб молоти/ варили на дворі галушки, сиділи навколо огню навприсядки і чвіркали на огонь.

Особливо багато про кріпацтво розповідав дід Трохня, високий старий чоловік, сто-рок у панському саду. Коли селяни під панами були - це страшне щось, а царь селян "ослобонив" од панів, пани ж за це вбили царя. І тоді багато тих, що книжки читають, садовили в кам'яні мішки.

Я страшно був здивований: хіба можна з каміня мішки робити? Як їх роблять? І хіба людина може влізти в мішок? Ці питання були натуральні, бо я знав, що таке мішок-щодня бачив мішки у млині.

І хоч тих, що книжки читають, садовлять у кам'яні мішки, але я божевільно любив читати книжки.

У матері йшла боротьба: добре, коли-б я був грамотний, але-ж через книжки кубахи не підгортає та ще може і в кам'яний мішок потрапити, як отой Дрїманов чи Таганів.

І мою бібліотеку було спалено.

Це був нечуваний удар. Я тремтів і плакав з одчаєм. Мій світ: моїх багатирів і моїх святих спалено!

Мати мені здалась найлютішим ворогом, а її розмови про "кам'яні мішки" мене ще більше дражнили: що мені кам'яний мішок? Ну, й сидітиму в йому. Сиділи ж святи в том-нищях, але і героїв не боялись...

Я готовий був на все, аби вернули мені мої книжки.

Але не верталось воно!

Я почав знову збирати їх. На це був такий спосіб. Завозяне, молочи хліб, жали іноді по два-три дні біля млина. В-літку вони почували просто на возах а в-осени і в-зімку у нас в хаті, в млині, в об'їзного. Вони любили, щоб я їм читав.

За читання іноді давали "хліба од зайця", іноді "зав'язку" /гарна катузочка, якою мішки зав'язують/, а іноді й гроші: З коп., п'ятак, а іноді й копійку. Я почав збирати гроші.

Як приїде котолуп чи щетинник, то я в його купував книжки, що було цікавого. У ганчурників випінював за ганчірки. Коли не було ганчірок а приїздив ганчурник, то різними способами з сорочки робилась "ганчірка" і тоді йшла в обмін на Варвару великолуччинцю.

Знов у мене появились старі знайомі: Георгій Побідоносець, Пантелеймон-цілитель,

рікуть? Кажали що рікуть. Мене цій образ потряс. Я так люблю телят, як і всі істоти звірного світу. Коли у нас був маленький бичок, то він жив у хаті. Ми з ним "б'їлися" лобами...

Їх рікуть?

При згадці про це я починав тремтіти. Я не бачив, як рікуть навіть курой і гусей, бо у нас того дома не було, а в людєй я рідко бував і не бачив. Чув, що кабанів колють, але не бачив.

Коли святки так різали, то хіба це було добре? "Усікновеніє глази" мені тепер зда-лось страшним, і я здригав при одній думці, що таку прекрасну Катерину чи Варвару чи іншого великодушника зарізали. Люде зарізали людину?

Я не спав, не їв і все хвилювався, аж піт на чолі виступав, од жаху і огиди, що лю-де рікуть волів, а раніше й людєй, на смерть.

Через тиждень мати мусіла була піти в школу і забрати нас відтіля.

І ходити нам було далеко, небезпечно /по залізниці/, і лякала мене пригода в різниці

Ми трохи згодом стали ходити в другу школу - "Петро-Мар'їнську", що була за півтори -дві версти од нас під горою, в одному з будинків "економії". Під горою стояв хутір, дворів двадцять, при нім економія якогось пана, здається, що це й була земля Долинсь-кого. Тут же текла Луганка, по камінцях, мілка, так що в брод можна було переходити.

З цією школою звязані мої найліпші спомини.

Тієї осени ще була одна пригода, але дуже приємна. Одного разу, коли ми йшли з Вар-варопольської школи і як звичайно по шляху бавились, сиділи, лазили на скелі, або ходи-ли шукати по кущах гльоду ягід, так що до дому приходили пізно, вже над вечір.

Цей день прийшли ще пізніше, але не самі: з нами прийшов пан, старенький він був, але не дуже. Він пішки йшов з ст. Варварополь і наздогнав нас. Забалакав: відкіль та чий, де живемо і тд. Гомонів з нами всю дорогу і потім з нами зайшов до хати. Він ду-же хвалів мене, що я справді грамотний і говорив добре про все, що він розпитував. У нас його напоїли чаєм. Він сказав, що він "пан Чижевський". У його був маєток, але тепер він нічого не має. Він жив "по панах". Поміщик Долинський приймав його у себе, він жив тиждень або й місяць, Долинський давав йому грошей і він знов кудись їхав. Я забув подробиці його біографії. Мати йому розповідала, що її родичі по матері Ланги, "дворяни". Чижевський знав чи чув про Лангів і взагалі розмови йшли про багатьох па-нів. Батько про їх згадував з становища наїлпита, а Чижевський з становища їх знаймо-го. Пан Чижевський багато говорив про значіння освіти і школи і радив нас учити.

Словом, він усім вподобався і обіцяв мені принести книжок. Справді, через якийсь час він знову зайшов до нас - ми вже тоді ходили до Петро-Мар'їнської школи - і заніс мені в подарунок 2 томи "Хрестоматії". Це були дві знаменні книжки. Забув іня впоряд-чиків цієї "Хрестоматії", але в ній було так багато всякої цікавої всячини, що я за зілу, можна сказати, переродився: я читав про видатних людєй /пам'ятаю спеціально про Христофора Колумба і Д-ра Газа/, про учених, військових, письменників, про різні на-уки, про міста, про країни і людєй, різні уривки з творів, про звірів, про рослини, про винаходи і тд., і тд.

Багато я не розумів, але читав усе з нейіовірною, майже з хоробливою насолодою.

За другим разом пан Чижевський приносив ще що-небудь: олівець, перо, чи яку малу книжечку. Він був у нашій хаті, коли з'являвся, чимсь світлим. Один раз жив у нас на-віть два дні. Потім він десь дівся. Я чув, що пан Долинський з ним посварився. Так у нас говорили.

Пригадую собі його постать, сивувату голову і малі вуси, жовтувате "в клітку" паль-то і білі руки.

Я кілька років читав ту "Хрестоматію" і коли вражав учительку своїми "знаннями" і вона мене питала відкіль то я знаю, то я відповідав: "З Хрестоматії"!

Мені одкривався знову новий світ.

Коли я читав, як вигадано маленького Гадити, то я довідувався, що "машину" вигадав Стефансон, а пароплав - Фультон. Як відкрито Америку? Тоді ще пароплавів не було, але були кораблі. Не було й залізниць. Довідався, що є така вода, по якій місяць плывеш, а все вода й вода. Я вже знав, як по воді плавають, а на Дніці бачив не раз, "як плоти йдуть". Словом, у голові з'явилась думка, що світ міняється: були святі, а тепер нема,

не було машин, а тепер є.

І люди не однакові: є такі, що червона шкіра. Про чорку я вже знав з життя якогось святого "муринна", а з казок про чорних "ефіопів".

Люде можуть щось гарного вигадувати!

Це відкриття мене дуже хвилювало.

В школі мені пощастило.

Учителькою була молода гарна панночка Людмила Олександрівна Дмитрівська. Я не знав скільки їй було літ. Але одного разу сосяв близько біля столу, де вона писала і дивився на її схилену голову "у профіль" і помітив, що у неї біля очей маленькі ледки помітні зморшки. І тоді я помітив, що вона старша ніж самі великі ученики в школі. Її баба-сторожника називала "барішня".

Вона мене розпитувала: що я знаю? Як я пишу? Після іспиту вона мене посадила в "3-тє одділення", а Дорошак І-ше. В школі було 4 класи. В першому вчили читати й писати, в другому ще щось. В третьому вже був "Ветхий завет", арифметика, грамати-ка руської мови і тд. Вчили співати, рисувати по кліточках.

Їй мені подобалось, то це писью учительки: вона так гарно писала букви чи цифри, в зошитах чи крейдою на дошці, що я зачарувався і молвся, щоб і я так навчився пи-сати. Учителька здавалася мені подібною до св. Катерини чи Варвари - така гарна. Во-на була світла блондинка, в синій спідниці, білій чи якій блузї з бантом, волосся за-в'язане на потилиці, а з переду маленький чубчик. Вона мені здавалася якоюсь наземною істотою, пахущою і такою гарною, як свята.

Конфуз я пережив, коли вона зібрала всіх на співи і вчила якоїсь пісні. Я не знав і не розумів тих пісень.

Згадую: "Вдоль да по речке,

Речке по Казанке,

Сізній дзелезень плышйот"...

Я спробував було за дружики співати, але слова мені застрягли в горлі, не шлі-тали, я хвилювався, мені було соромно за те, що я "не пію". Вона мені сказала, щоб я постояв трохи осторонь і поможчав, а що вона буде мене окремо вчити, поки я нав-чуся співати в "хорі". Справді, це треба було зробити, бо я ніколи не "в хорі" не співав. Співав з дітьми "в гурті", а не в хорі. Але я дуже засоромився! Мені здало-ся, що вона на мене дивиться, як на нікчемність. Я довго не міг забути цього скандалу.

Протягом півроку я став у своєму класі "першим учеником". Коли я помічав, що учи-телька помічає кої успіхи, то я підростав і безмірно тишався внутрішню, що вона не буде мене вважати за останнього і за "дуже бідного". Коли в нашому класі було "чис-тописаніє", ми сиділи самі під доглядом "діжурного", а учителька була в другій кімна-ті, напр. в 4-му класі, то я старався написати як найкраще і швидче, що б сидіти ні-чого не роблячи, коли вона зазірне з другої кімнати. Тоді вона мусить обов'язково мене спитати, чому я нічого не роблю? Я скажу, що вже скінчив. Вона тоді підійде обов'язково перевірити, погляне, спитає, і скаже, що мені робити далі. Все такі вона побуде біля мене, говоритиме зо мною, я на неї дивитимуся, а вона може сяде біля ме-не і покаже, що і як робити далі. Так само я робив з задачами, з рисуваннями. А в 4-му класі з "переложенієм".

Особлива радість була моя в суботу, коли замість останнього "уроку", учителька роздавала книжки для читання дома. Шкільна книгозбірня була не велика, але була і учителька дбала про наше читання.

За зіну я перечитав багато. Все більшоє з життя звірів.

Весною сталась подія. Учень Щурка Мадкович приніс раз у школу скільки чисел журна-лу "Природа и люди". З малюнками. Я переглядав їх, пробував навіть читати. Все було таке захоплююче, цікаве. З розмов з Мадковичем я узнав, що дома в їх такж номерів журналу "дуже багато". Я попрохав його, щоб він мені їх показав. Він жив за 2-3 бу-динки від школи, батько його був управителем економії.

Зійшов я до його після скінчення занять і що ж я побачив! "Природа и люди" щось два річечки і багато додатків до. Аж. Не міг одірватися. Йшов до дому, як зачарований. Перш над усе я бачив, "як пани живуть". Перший раз був у будинку з кількома кімната-ми, а сам Щурка жив з братом /який учиться у 4-му класі/ в окремії кімнаті, де багато

книжок. Двоє ліжок. Коженні спить на окремому ліжку!

Опіч того я ніс до дому скарб: "Діти Капітана Гранта". Батько Щурчин пустив мене в їх хату, особливо, коли Щурка сказав, що я перший ученик...

Це було мені єдиною сатисфакцією за мої великі чоботи, погану одягу і остріхувате волосся.

Ів я пережив разом з дітьми капітана Гранта!

Це була якась вакханалія насолоди. Я читав не одриваючись, як тільки приходив з школи. Я думав про пригоди цих дітей і дужкою слідував за ними так, що не помітив, як дома скоїлось лихо: умер малій брат 3-х літ, Гришко, і мене заставили читати над ним: псалтирь. Мати плакала, кричала /і це мені чогось було неприємне/, допитувалася, чого я не плачу. Я не міг плакати. Мені подобалось, що той "Гришка" вже не плаче, а лежить у білому на столі, з вінчиком на чолі. Я чув од бабів, що діти попадають в царство небесне, до святих і я був спокійний за Гришу. Хіба йому погано там буде? Я навіть заздрив йому, що він побаче святу Катерину-великомученицю...

А все-таки псалтирь мусів читати. Мати разів зо-два кричала на мене, що я "погано" читам, не жалібно, не так як у церкві.

У вечорі бабів повно сиділо в хаті, порешентувались, співали псалми. Я сам навчився кілька псалм, "Од младих прекрасних лет" навіть довго знав на пам'ять, а тепер вже забув.

У-ранці мене в школу не пустили, я мусів читати псалтирь і приймати участь у похороні. Чув, як баби говорили, що хоч ми бідні живемо, але зате у нас в козу псалтирь читати за покійником, коли такий грамотний хлопець.

З усього похорону мені вподобався тільки "канун" - його їли ввечері, після похорону і співали псалми. Баби приходили до нас аж три дні що вечера і балакали тизем голосом, побожно, солодкавини шопотом. В переживаннях матері мені здалось багато неприємного: ну, на що ото плакати, кричати, окзати і завязувати мокрою хусткою голову? Хіба Гришці погано? Він же пішов до бога? Його понесли ангели туди на крилах. Це не те що нам отут на землі - погано, треба дрова рубати, воду носити...

Мені умикалися діти капітана Гранта, серце солодко тремтіло під всяких цікавих пригод і т.п. Коли я односив книжку, я ледки не плакав з однієї дулки, що вже більше ніколи її не читатиму. А коли мені Жадкович сказав, що її можна купити в Бахмуті, то я втішився: коли впресту, то поїду в Бахмут і куплю.

Читав ще де-які книжки. Узнав, що книжок є на світі багато.

- - - - -

Минув рік. Великдень пройшов суцно. Нікому к Великодню "обновки" не було куплено, бо не було грошей. Батько день і ніч не змалзів з млина. Ходив постійно увесь білий, обшпаній борошном, літо й зіву, день і ніч. Він сам все робив у млині: і камінь на-сікав, і ремонтував, і колеса обрубував -/крягу/ що намерзала на їх, коли не було млина. Грошми набуть одержував 6 рублів і од "мірки": скільки змелеться. Очевидно було мало заробітку, та й прикащик Полтавець Прохор обридав, маявся і т.п. Ізмили його у нас в хаті, а я не знав, що це за "Прохор Григорович" такий?...

Батька не було на Великдень дома - він пішов шукати роботи. Прикащик пана Долінь-кого такти шів батька за те, мати його шмалала за гнобительство і сказала "якій ти пан, я сама дворянського роду"...

Між нещасним пірошником і вєсільним панським прикащиком була постійна війна, яку мусів програти ній батько. Тому на Великдень було суцно у нас в хаті. Нічого приготовленого не було, нікому "обновок" не куплено. Батько десь пішов...

Ми грілися проти сонця, мати лежала хвора, у неї "крутило пальці" - судороги в руках, вона стогнала.

А під своєю катю на призьбі сиділа нарежена об'їздчиця і голосно говорила, подеї-куючи в наш бік: "старці-старци, а що маяться. Он бач діти в ганчірках, к Великодню нічого нема... Водай тебе покрутило"...

Коли я на себе глянув, я зрозумів різницю між моїм рям'єм і новісенькою одягом в дітей об'їздчиці. У мене все затужило в-середині: чому ми бідні? Чого маяється ота баба?

А вона продовжує:

"Ніде місяць не нагріють. Скрізь ласться. А їх і женуть. Сиділи-б собі на одному місці та робили б тихенько. А то й достукались, поки прогнали"...

Кого прогнали? Батька прогнали з посади /роботи/.

Я тепер зрозумів, чому він вже з місяць не ходить у млин. Там був другий мірошник.

За місяць прожили те, що було. Тоду к Великодню не було ні паски, ні обновок, ні батька.

Я вже багато де чого зрозумів.

Вже читав "Олівера Твіста" Дікенса.

Повно було думок в голові про панів і людей.

Неправда між людьми, а ще більше між панами і людьми. Чому золья і млин у пана Доліньського? Чому батька викинули з млина?

Я за хатю гірко плакав.

А потім мати послала по свою знайому старшу будишницю на залізниці, що жила од нас версты за дві. Забув її прізвище.

Вони вдягались не по селянському, а "по-панському". Вони були з "Третьої роти" /се-ло біля Лисичого/, де знаменитий содовий завод.

Я пішов до їх. Розповів про хатню, що кліче хвора мати. Будишниця гарно вдягнулася і пішла до нас і понесла паску, крашанок і всячини. У будишниці була дочка Варя, літ їй було 9-10. Гарно вдягнута, сама гарна, як намальована, багато обновок має...

Будишниця добра знайома. Часто ходила до нас. Вона релігійний настрої робила зразу. Співала псалми і мала багато листків з монастирів. Я їх читав.

Думавсь на свою убогість, я соромився балакати з Варою. /Моя випадкова зустріч з нею на Великодень через 6 літ була іншою!/.

Але Великодень 1894 року був для мене суцільний.

- - - - -

В травні 1895 року я скінчив Петро-Мар'ївську народню школу. Батьки переїхали в Сріблянку незабаром після Великодня, а мене учителька попрохала залишитись при школі у баби сторожки.

Я вчився добре. Перечитав за останню зірку Пушкіна, Лермонтова, Гоголя і багато іншого.

Поредо мною одкрився ще один новий світ: чарівний, загадковий, принадний.

Був оповіщений одним випадком.

В суботу після обіду, Людмила Олександрівна хотіла піти на ст. Варварополь /версти за дві/ в гості до якогось управляючого - ніця /думаю, що це був управитель шахтарів/ і сказала, щоб я її провів туди й відтілю. Ми йшли шляхом по-над річкою і гомоніли. Вона щось розповідала. Я йшов як зачарований. З нею! З світом душі моєї! З учительсько-богинею, з кращою на світі. Вона так високо од нас, бідних людей, стоїть, вона зо мною балакає вже не в школі, а як знайома.

Зо дві чи три години чокав її, а потім уже над-вечір йшли до-дому і гомоніли. Не пригадую розмови, тільки у мене залишилось, що з бідних людей виходять знамениті люди, і учені, і учителі, і інженери, і всякі. Ломоносов же був бідний!... У його батьки були мужики, як і в тебе - казала вона. Казала що, що я дуже вчуся й що коли я не покажу вчитися, а піду ще в інші школи, то...

Я не спав майже цілу ніч. В голові путалися картини і окремі образи з усіх прочитаних книжок. Літні капітана Гранта і "Герої нашого промені" /власне Печерін/, і Ломоносов, і Франклін...

Коли прийшов "сказан", приїхав інспектор народніх шкіл з Бахута Лепетюк. Я вже знав тоді титули всіх начальств - од інспектора до міністра народної освіти. Нас вчили цьому.

Іспити я здав дуже добре - і був одзначений першою нагородою: похвальний лист і подарунок: твори Ломоносова в гарній опраці та збірник якийсь, зродатований Львом Толстим.

На книжках були підписи Лепетюка, учительки і попа. Інспектор, даючи мені твори

Ломоносова сказав: будь же й ти другим Ломоносовим і ще щось.

Я був щасливий. Мені тоді було 13 літ.

Я вивчив, напр. граматику руської мови, відповідав на пам'ять всі правила, але не розумів таких слів, як "причастіє" або ще гірше "деепричастіє". Що значило саме слово "деепричастіє"? З "Закопу Божого" я знав усе на пам'ять, більше цікавився "Ветхим Заветом", боротьбою єврейів за Обітвану землю, але я не розумів самого слова "обітвана". Вивчення "ветхого завету" виворило в мені думку, що тепер на світі є тільки два народи: єврей і всі останні. До якого народу я належу? До останнього, розуміється. Сюди належать, напр. і німці, бо коли умер один німець, батько двох учениць з нашої школи, то його ховав "наш батюшка". Ми всією школою ходили на поминання покійника і там бачили тяжку картину: дві дівчачки сумні, але спокійні, батько їх старий лежить на столі, а по хаті ледви ноги поресував стара-стара бабуся - це бабуся тих двох сиріт. Її мабуть було років 80! На кладовище однесли "німця", ми всі також пішли туди з "охрестами", наш піп його ховав, хоч ми знали, що дівчатка-німчані "закопу божого" у нашого батюшки не вчилися, так і двоє єврейських хлопців. Німкені якоїсь іншої піри ніж ми, але ми були певні, що тільки один народ одтріхняється од нас - єврей. З "нового завету" ми знали, що єврей розп'яли Христа, а він був бог і ми його віруємо, а єврей не вірять. З усієї релігійної атмосфери, в якій ми жили, ми одержали переконання, що ми всі правильну віру маємо, а єврей - неправильну і що ми за бога, а вони проти бога.

Навчання в народних школах "закопу божого" прищеплює дітям навіки якоесь дивно вороже почуття до єврейів, щось в-роді як до "діавола", іншої раси, неправильних людей /Мені тепер здається, що джерелом "зоологічного" антисемітизму є "закон божий"/.

Невідомо для чого "ветхий завет" навчають в школах? "Ветхий завет" - це в дійсності є історія єврейського народу/правильно чи ні інтерпретована - це річ інша/. На Україні в народних школах не вчили історії ні одного народу... окрім єврейського! Це дивовижний факт. Овіяна божественністю ця історія шпилькується в думі дитини. Ні про яких царів і пророків /окрім хіба тих, з якими боролися єврей/, діти наші не знають, але про Моїсеїв, Ааронів, Нахорів, Саулів, Давидів, Соломонів і тл. вважають знати та ще сприймати їх, як святих. Доволі життєвіські подробиці з життя тих "святих" навчають дітями не належні настрої.

Український народ, власне - селянство не знало й не чуло ні про чю історію, окрім єврейської.

З нового завету одержується притилежне враження: єврей є вороги бога. Це глибоко суперечить всій божественності єврейів, одержуваній з "ветхого завету" і... з життя. Українські діти виховувалися в ненависті до єврейів з релігійних причин. Потім ця ненависть підкріплюється соціально-економічними аргументами. "Неправедні" люди, що нашого бога розп'яли, в житті розпинають нас - чи це можна терпіти? Під'якувана дитвора стає невідомо, стихійно-антисемітською в народній школі. Тому селянство є антисемітським.

Мої особисті переживання зв'язані з духом, що панував у школі, церкві і релігійно-антисемітській атмосфері.

Але я збочив.

Хоч я з триуном скінчив "перший" народню школу і був дуже морально-щасливий: хоч ми і бідні, але ми маємо успіх і славу /це наше "богатство"/ в науці в школі. "Ломоносова" в чудовій оправі одержав тільки один - бідний. Похвальних листи дано ще двом-трьом, по одній книжці одержали ще кілька дітей, але і похвальний лист і дві книжки та ще Ломоносова - одержав тільки один я.

Згадую, що це була перша перемога, перша "слава", перша сатисфакція, дана мені життям. Вона довго хвилювала мене і залишила слід на ціле життя.

Чи учителька чи хто сповістив у Сріблянку про день нашого экзамену /у нас дома знали і всі називали це "адамонт"/, а факт той, що в той же день у вечорі приїхав батько з Сріблянки по мене. Він привіз якісь гроші бабі-сторожанці, у якої я жив, здається "один руб", а учительці якийсь подарунок, начеб-то фунт масла. Батько говорив з учителькою, вона довго щось говорила, що "малычика надо учить, он способней". Я знав, що розмова була про мене і дуже тішався, що учителька мене хвалить. Дівка гордість у мене запанувала: я тоді відчув, що я не такий, як всі, що й панські хлопці "гірші"

за мене, що її Хадкевич навіть не одержав Ломоносова, що її бідні можуть бути кращі за панів.

Батько привіз мені якусь жовту /ситцеву/ сорочку, а її надів - це була перша переміна сорочки за два місяці мого "самостійного" життя! Зверху носив "куртучку", але вона була така погана, що я її вже не надів зверху сорочки, щоб мати змогу трохи пошпатися "обновкою".

Я так у жовтій сорочці приходив прощатися з учителькою. Не знаю, що я говорив. Мабуть тільки одне слово "досвідання" та мовчки дивився, бо я "не смів" говорити з богиною-учителькою. Лише жаль було, що я вже її ніколи не побачу, що ми бідні, що ми повинні бути в Сріблянці, що з "панам" ми не сміємо говорити.

Лише одна втіха була, якась тужлива втіха, що й ми, бідні, можемо чимсь уславитись "заслужити" щось, от як це зробив.

Я був гордий що їду до дому переможцем, в-роді як Георгій Побідоносець, що вбив дракона. От тільки царівни я не врятував, а учителька кудись поїхала /ми вирушили раненько, годин у 5, а богиня мала поїхати поїздом по чугунці/. Мені здавалось, що дома всі здивуються, од мене, що мати не буде лаятись і вже не буде бити, бо у мене "свідетельство", похвальний і Ломоносов. Я віз з собою свої підручники і книжки.

Справді ми доїхали за один день до Сріблянки. Все пізно ввечері. Але нас ждали - в хаті горіло світло.

Ніхто не спав! У хаті було повно руху.

Ми не здоровкалися. У селян не прийнято здоровкатись, коли хто з своїх приїде, хоч би її як довго його не було.

Мене зустріла мати з порогу: ну, як вдержав здамент?

-Вдержав! А батько додав: "з нагородою, перший ученик". Мені самому було соромно це говорити і я був радий, що батько сказав про це.

Потім я показував "свідетельство" і читав його, показував її читав "похвальний лист", потім книжку і Ломоносова, на першій титульній сторінці де було написано і печать стояла, щоб я взяв приклад з Ломоносова.

"А це що таке, оцей Ломоносов?" спитала мати. Я сказав, що це бідний думицький хлопець, що навчився в Москві більше всіх і що він бував у гостях у цариці, а та його дуже любила.

-Куди там, махнула рукою мати, але все-таки була втішена і урочисто при всіх виявляла з шкатулки два срібні п'ятачки і дала мені - "оце тобі".

Менша дитвора лізла на стіл, до лампи, до моїх трофеїв, капалась за їх брудними руками, а я не давав їм і зарозуміло закопчивав губи.

Навколо мене йшли балачки, лунали запитання, але я тоді відчув їх наївність - я знав більше і бачив, як усі не вміють того, що я. Я навіть де-що закидав по-руському, сміючи спеціальними термінами, що повиучував. Це дома вже було незрозуміле і я почув од матері "нащо ти ламаєш язик". Мене розумів тільки батько, що був у війську, навчився там грамоти і в урочисті хвилини "закидав по кацапському" або "по панському".

В Сріблянці, що була далеко од світу, од повітового міста /Бахута/ 30 верст, від шахт мабуть 50 верст, а кругом степи, Дінець, ліси - була чиста, гарна, пахла українська мова. "Салдатський язик" впливу не мав.

Село жило в окремому шкільному світі.

- - - - -

Це літо 1895 р. пройшло для мене повне переживань, дитячих захоплень, трівожно-щасливих переживань і гірких, прикрих ударів буденщини.

На другий день в-ранці прийшла бабушка Гатчика /Ландика/, їй все було викладано на стіл - свідетельство, похвальний лист, книжку і Ломоносова. Вона похвалила, дала два бублики мені, а для всіх інших по-половинці. В чорному уборі, висока з сивою головою, і малими руками з такими чепурними пальцями, неграмотна, але балакуча, імпульсивна, пахла ладаном і свічками - вона іпюхідь кинула після розгляду моїх трофеїв:

"А чим ти тепер будеш, Юття?"

Всі загомоніли разом, але я мовчав.

Хіба я знав, чим я маю бути?

Бабушка сказала, що добре, коли б я співав на криласі.

Псаломщик їй знайомий. Хоч він і з "Відерників", але може хлопця навчити читати у церкві. Он же уштіві діти Івана Юхимовича /лавошника/ і кадильо подають попові і на їх вже церковну одягу надівають, як янголи ходять з ставничками у руках за попом.

Висловлений був і другий погляд: може б у "розправі" /зборня/ у писаря став за "хлопця", то привчився б петрохи. Писарі он-як хивуть! І дедушка ж був писарем...

Остання увага була колочкою проти бабушки, бо мати чомусь вважала бабушку недостойною діда Якова Зіновича, якого вона й на той світ загнала...

Він через неї чохотку отримав і вмер!

Мати вважала тільки себе єдиною спадкоємицею доброї пам'яті про діда.

Гнівні блиснули очі в матері і бабушки, вони злобно переглянулись і я відчув, що мати не любить бабушки.

Коли бабушка пішла, то залунала критика:

"Йч, яка багатійка, скрині повна добра, онук скінчив школу, а вона йому тільки два бублики дала. Справильно б штани, сорочку, одягу, чоботи, а то йому нічому на вулицю вийти. А на свого "Відерника" мабуть мішок муки одтирять та все богу молитиметься. Гач як про "батінку" не любить слухати. Мертвих хвалить, а живих не помагає, хоч би вони з голоду попухли.

Батько мовчав. Я не знав, що казати. Дітвора сиділа і зорня залурзана з кутка великми, пльнени очми.

Серце мое стискалося від почуття бідности і безсиля.

Якгі же я Георгій Побідоносець?

Потім говорили, що треба похвальний лист оправити в рящі, під склом, і почепити на стіні, щоб усі бачили. Може й свідетельство? Але ні, свідетельство було не велике, без прикрас, а похвальний лист величезний, з прикрасами, вітряк і сосяник, циркуль і глобус і ще щось там намальовано. Печать велика і всі підписи. Переважав похвальний лист, бо на свідетельство й рящі треба й скло, - це вже за-багато скла треба...

Перший день був загальом добрий. Ходила мати кудись, розповідала. Батько десь простояв з селянами. На роботу не пішов. Скрізь були однакові запитання:

"Куди ж ви тепер його?..."

Це було головне і разом з тим найтяжче питання.

Був я "з візитою" у хрещеного батька, Якова Данника, багатий і поважний селянин. Мав одного сінка, ровесника мого. Придуркуватий хлопець.

Приняв мене "хрещений батько" добре, але платонічно.

До діда Гатченка ходив /він у нас ніколи не бував, як пояснялось мені "через твою скажену матір"/. Бабушка говорила зі мною ласкаво - неврастенично, на всіх нарікала, згадувала дедушку Якова Зіновича, що я в його вдався, як дві каплі води.

До псаломщика вона вже ходила. Казав їй, щоб приехала мене. Але мене було ні в чогу вести. Немі одяжі. Чоботи погані, криві закаблукки й підбори. Картуз в дірках. Треба чекати, доки буде одяга...

Од другого шлюбу бабушки з Гатченком було кілька синів, мої дядьки: Левко, Михайло, Сидір.

Мій любивий дядько був Левко Гатченко.

На халь він тепер був у військовій службі аж у Севастополі в артилерії. Прислав тільки фотографічну картку, яка висіла на стіні. В куцоверхій шапочці, але з голою шаблею в руці. Він з двома ще своїми товаришами так знялись. Дома була тільки дядина, Левкова жінка, красуня Марія Івановна /з Яяюля/.

Дядько Михайло теж оженився, жив у другому сусідньому дворі...

Сидір ще був парубок, учився чоботи шити. Всі Гатченки жили купи двома дворами, вели спільне господарство, мали десятин 20 землі, 6 пар волів і тп.

Батьків брат Дмитро Шаповал /од першої жінки старого школярського салдата, а батько був від другої - баби Горпини/ жив на другому кутку /вулиці/ од нас - був мовчун, користувався повагою, але в систему "Гатченків-Лангів" не входив.

Ще жив у Сріблянці брат бабуськи - Григорій Григорович Ланго, неграмотний, високий, з сивою апостольською бородою, в піджаці і "штани на випуск" - як і годиться "дворянинові", що пам'ятав ще свого батька /офіцера-інваліда/ і всю принаду життя в Кременій. Оскільки це материн дядько, конатий з селянкою. Благородна, чарівна постать незвичайного красномовця, що розповідав побутові анекдоти, сам їх komponував оп'яняюче-гарною українською мовою, з дивовижними юмором.

Це мій любивший дід Ланго.

Дворянини-хлібороб, лісовий сторож, уламок здеградованої соціальної факультету...

В Сріблянці було 2-3 родини цілком українських селян-хліборобів з дивними прізвищами: Розенбер, Шульц, Нейман. На селах у Катеринославщині і навіть Харківщині такі з'являлися трапляються часто.

Я-б мусів-би згадати ще материну рідну сестру - Марію Яковлевну /з Самоткаленків/, що вийшла заміж за майже неграмотного Ореста Панасенка і жила так само бідно, як і ми, з такою ж купою дітвори, як і матері. Тільки літали молодчі ці діти.

Марія Яковлевна - бідна, перепрацьована, але тиха, безотвітна людина - по вдачі повна протилежність свої матері - бойової, темпераментної, енергійної, сварливої, дуже здібної, хоч і неграмотної людини.

Я буду згадувати їх, моїх сріблянців, бо вони були моїми "суспільними оточеннями" з малечку і печать свого духа поклали на мене.

Їх тепер більше не існує. Помырали чи загинули трагічно. Але згадуючи про свою молодість, я бачу їх і кашу споминаю про їх.

Вони мене неспіждо навчили української мови. Коли хто казав, що я маю "добрий український отиль", то завдячую їм, нащадкам Запоріжжя, що зімовник колишній, Сріблянцю, репрезентували.

Чорнячі, високого росту, рухливі, балакучі і співучі люди, що в чарак красномовства, в кайданах праці, в ізоляції від інших суспільних світів поробували на рівні своєї, вишесеної з глибини віків примітивної свідомості.

Вони жили, хоч і не знаючи хто вони.

Все, що вони, Сріблянці, заклали в мою душу, ще й досі існує в мені.

На розі нашої вулицьки стояв будинок, зроблений з крейд.

Йшов ремонт. Приїхав його господарь - Прохор Полтавськ, той що в Долиніці недавно "зів" його батька. Але в тій замірковій шпильці на зворж "штучки" п.прикашника і він за місяць шлетів з посади. Це була його кара, завдана не без акції матері, що всім там розповідала про непорядки Прохора. Слідство, те-се, і він поїхав у Сріблянцю майже у слід за родною бідлашного мірошника.

Тепер він ремонтував свій "дом", що стояв поруч нашої хати, але на розі, з вікнами на велику головну вулицю в Сріблянці, що з ступу від могили йшла просто до Дінця.

У нас у хаті що дня говорилось про "Прохора": його жінку, товсту пані, двох дорослих дочок - одна дуже гарна /молодша/, але трохи хоромита, умерла чором два роки на сухоти. Не говорилось тільки про найменшу дівчинку - його ровесника - Раїсу, що ходила в червоних "платтях" і в жовтому брилїтїку, як годиться палецькими дітями.

Наш і їх двір був одгорожений типом, крізь який видно було, що в дворах робиться. Наш огорож мав декілька яблунь, кашонів і терену був продовженням двору так само як і огорож, але без садка, Прохорів.

Зрозуміло, що коли на вулицях і по садках між дітвором заговорили про мене, то незабаром вже всі і старі знали, що я скінчив школу з похвальним листом і навіть з Ломоносови. "Ломоносов" уживався якись атрибутом моєї сили і незвичайности.

Ци самши я був дужою одрізаний від вулиці, а за те засуджений на самотність. Для Сріблянки я вже був "не аби-який". Правда, я знайшов своїх товаришів минулих літ - вони вже "повиростали" як я, але були дикі і не знали, що знав я. Вони робили всякі "штучки" проти попа, проти кадіськьо-панськьої родини /управителя лісів відомого Полякова/ Зольмана/Зольміна/, особливо проти Дудки /данца/ - ровесника його і харчєда.

Хоч і я колись стрільав на Дудку з лука, але тепер я його не дражнив і на його не стрільав. У мене була більш гостра зброя проти його - я при клопцях винищував у його що він знає, чи знає граматику, чи знає "ульокеніє і діленіє", чи читав "Діти каті-

тана Гранта", або "Капітанську дочку", Пушкіна або Тараса Бульбу. Взагалі у мене був колосальний матеріал для запитів.

І тут я одержував сатисфакцію! Хоч Дудка вчився у якійсь школі, куди його "позили", але я знав більше за його і побивав своєю "діалектикою".

II. КНАШТВО.

Літо було тяжке для мене. Багато нових думок з'явилося і гнобило питання: через що ми бідні?

На осінь батько пішов на шахти. Довго од його не було вістей. Ми ходили в ліс по дрова, збирати полуниці, гриби, рогіз, а мати позила це на базар в Бахмут продавати.

Один раз і я цілу ніч їхав у Бахмут /за 30 верст/ на базар з матірррю щось продавати. Блукаючи там побачив один магазин книжний, на якому було написано прізвище, що стояло у мене на "тітрадах" і підручниках.

Тоді я узнав, що книжки роблять у городі .

На осінь і ми переїхали на Голубіівські шахти, де батько працював кріпильщиком у шахті. Дороси коней поганяв, а Яврем теж у шахті.

Я був дома, робив на маленькому огороді при "какті" і шукалось для мене підходящої служби. Всі були переконані, що раз я скінчив школу, то треба йти в люде.

Через знайомого конторщика /С.А.Крижка/ мене прийняли до контори при шахті "за хлопця" і діжурити при телефоні. Писав і табелі, переписував "сведенія" десятників з шахти і іноді ходив по горілку для конторщика. У його був за поміщика хлопець літ 16 - Яків Ходаков /з Довшини/ який і був моїм просвітителем.

Через конторку йшла постова кореспонденція і я іноді переглядав журнали, головно "Нішу". Одержував я платні 3 рублі в місяць, а згодом 6 рублів.

Я багато читав любочної літератури, бо другої на шахтах не було. Твори Пазухіна, додатки до "Ніши" й "Родины", "Битва руских с кабардинцями", "Тайна графа Колобрезьського" і тп.

Велике вражіння на мене зробила проводка електричного освітлення на шахті і в помешканнях слугащих. Коли пускали першій раз світло, то в інженера Гаркаві був баль, всі виходили з каюток і казари дивитись, а я пробравсь ад до інженерського дому, де мені попалась папірова серветочка з чужосторонніми написами і це здивувало.

Монтер Кюге /німець/, що робив проводку електричного світла здався мені пів-богом науки і я мріяв стати монтером. Проте мені здавалось це безнадійним, бо бідні не можуть бути монтерами.

На перші зароблені гроші я по намові Ходакова виписав "Собраніє сочиненій" Фенімора Купера. Займаєтв 3 рублі. Читав "Слідопита" і особливо "Останній з мопикан" з таким захватом, що доходило до плачу од радості чи лєжа моїх героїв.

В кінці серпня сталась пригода. До конторщика С.А.Крижки прїїхав з Комшуваси родич, якийсь Нейман, з котрим я розмовляв, принїсши горілку для його ішанування до Крижки, і він мені розповів, що в Комшувасі є школа, вища од народньої. З тієї школи вже поступають туди, де вчать на учителів, штегарів чи що. І учитель, і штегарь, здавались мені ідеальної висоти вченнн. Такі вже "все знають".

На другий день, коли Нейман їхав до Комшуваси, я перестрів його в степу за 1-2 версти од нашої каютки і попрохав одвезти у Комшувасу, де я розізнаю про ту школу.

Він мене одвіз, а там попрохав одну бабу, щоб вона мене на кілька день приймала, доки я розізнаю про школу.

Це була 2-х класова міністерська школа, в яку я добре підержав іспит до 4-го "одділення". Трохи згодом мене знайшла мати в Комшувасі і на порадз завідующего школою залишила там учитись. За мене батьки платили бабі Удодисі за помешкання й харчі 3 рублі в місяць.

1898 року 28 травня скінчив 11 /мені було 16 літ/. Тут я мивчив і другу частину арифметики, географію, геометрію, історію, природну історію, синтаксис і тп.

Зробляв трохи справою книжок /навчився й цього/, переписуваннями нот і тп.

Ці два роки великого читання, захопленого навчання, великих злиднів /ходив у пода-

роїх конторщицю Крипчиною чорешках і палті за читання псалтиря над її помершим братом/.

18-літа я звичайно працював на шахтах. Коли скінчив 2-х класову школу, то через знайомих дано було мені посаду в головній конторі на 15 руб. за місяць. Бухгалтер Соколов був маленьким українофілом і я в його випадково здобув збірничок, здається, називався "Починок", в якому я прочитав "Кавказського пленіка" Пушкінового по українському. З "Історії Росії" Бєльдірмінова я вже довідався, що Малоросію до Росії прилучив гетьман Хмельницький, а Росію зрадив гетьман Мазєпа.

Знов піднялась буря в душі і я почав писати вірші по-українському. Не мав поняття про правила віршування. Описував козаків, походи і тп. Словом, все хотів так написати, як у Шевченка, але не виходило. "Кобзаря" не міг нігде знайти. Після 1894 р. ніде його не бачив.

Того літа спрадили мені з першої получки мій "костюм", черевики, картуз. До того ходив у переробленому, чи подарованому, чи випроханих недоносках. Купили навіть сорочку, яка зав'язувалась шнурочком з двома бонбончиками на кінцях.

З мною один рік у Комишувасі учився Олександр Мицж. Його батько був прикащиком в поміщицькій економії. Тепер Мицж служив на шахті за поміщика конторщика і теж заробляв 15 карбованців в місяць. Він "указував за барішнями" і ми навчилися співати "Накінув плащ, з гітарою под полою".

Довго рішалось питання в якій школі далі вчитися. Почули, що в Кременній відкрилась лісова школа /Ново-Глухівська/. Мати сказала, що дедушка Яків Зінович був у лісі за "лісного пана" /поміщика лісничого/, а дід Григорій Григорович Ланго, пра-дід Самоткаленко, дядько Орест Панасенко /чоловік матеріної сестри/ служили за "лісничих" /полісовщиків/.

На другім боці Дінця, де стоїть Сріблянка, тягнуться великі ліси як змари: діброви, березняки і бори аж до самої Кременної.

Лісові спомини і традиції переважили. Чи лісова школа чи штегарська? Рішено спочатку спробувати чи можна поступити в лісову. Штегарська школа у Лисичому /Лісичанск/ по сусідстві з Кременною. З штегарської школи виходять завідувачі шахтами, поміщиками інженерів, нізчі техніки.

На Петра-Павла з Мицжком добрались до його дому /ст.Попасна/, потім в Комишувазу, де я одержав свій "атестат" і поїздом поїхали з Комишовахи до Кременної, де розшукали лісову школу за слободою в лісі.

Пригадалися мені дитячі літа й коротке перебування в Кременній. Сосновий бір і велика діброва повіяли споминами.

Мені дуже вподобалось. Ученики лісової школи ходили в чудово-гарній формі. Поговорили з управителем школи /потім проф. Шольц-фон-Дшерслебен/. Поглянувши мій атестат, він і дуже похвалив, що у мене "крутло п'ять по всіх предметах", але сказав, що надія поступити дуже мала, бо іспити конкурсні, приїздять багато, що скінчили 5 класів гімназії чи реальної школи, або навіть учительської семінарії, городського училища то-що. Хоч я й "маю право" держати екзамен, але чи я попаду в конкурс чи ні. Коли в канцелярії дали нам правила вступу і іспитів, то я побачив, що програма іспитів не трудна, що я те все знаю.

Так і вернувся на шахти з холодним серцем, але в лісову школу дуже захотілось вступити. Працював у конторі, писав вірші і перероблював свої підручники.

Коли приїхав на іспити в початку вересня то упрохався до "знайомого" пана Чілія жити. Жив у сінях біля веранди, спав на підлозі, прислуга давала мені їсти, бо пани зчудовано дивились на шрошниченка, що пріє поступити туди, де панські діти вчаться.

Іспити витрипав одним з перших і був через те прийнятий на повний казюонний кошт.

У школі вчився повних два роки, зімну й літо. Жив у інтернаті. Вперший раз спав на ліжку, з білою простиньку, мав "одіяло", казюонну одєжу і тп. Учив: хемію, фізику, ботаніку, ентомологію, лісоводство, лісову таксацію і лісовлаштування, геодезію, будівнштво, лісову технологію, креслення, законодавство і тп. Все проходилося практично. Лісові культури, колектизування воячини, гербаризування, геодезичні роботи, нівеліровка, проектування простих будівель і тп.

В лісовій школі вивчився грати на гітарі, навіть по нотах. Читав не фахових книжок мало, бо бібліотека була мала.

Пригадую, що коли прочитав 3 томи "Богдан Мельницький" Костомарова, то відкрив мені багато. Але свідомість окремішності України од Росії не було. По книжках видно було, що Україна й Росія те саме. Тільки "малороси" не віскать або погано говорять по-руському. Стати культурною людиною - це значить стати чисто руським. Я знав уже руську мову, але як з дитинства, так і досі в приватному житті говорив тільки по українському /пізніше жаргоном/ і дуже любив українські пісні.

В лісовій школі 2 роки, особливо весною, літом і в осени, працював у лісі, в розсадняках і тп. - увесь час з робітниками і робітницями українцями. Разом працювали, разом увечері йшли 2-5-8 верстов з лісу до дому, разом співали, так що я хоч і відчував свою перевагу "в науці" над ними, але психологічно був з ними, подібний до їх. По-між панами ще не був, боявся їх, "не спів".

Останнє літо 1900 року в школі до одного з учителів приїхала сестра його жінки з Уфимщини - Віра Сидорченко. Вона скінчила гімназію, їй було вже 22 роки, вона читала Надсона, знала дуже добре літературу, дуже любила Малоросію. Я познайомився з нею, багато говорив з нею. Я випливав свої жалі, що Малоросія знищена і ляв Росію ні з того ні з сього. Одного разу, коли я дуже ляв Росію, я помітив, що їй не подобається, а вона мені:

"Кто живет без печали и гнева,
Тот не любит отчизны своей". /вірші Некрасова/.

Не мене підбадьорило.

Бувши закликаний до її сваяків /учитель школи Ів.Євд.Семенов/, я за часи у вечорі балакав багато про Малоросію і на запитання І.Є.Семенова, щоб я робив на пользу Малоросії, я випалив: "когда будет возстаніе за независимость Украины, я тогда стал-би во главе его".

Учитель мене зацпцькав й сказав, що цього не можна взагалі говорити і щоб я був дуже обережний з такими словами.

"Ново-Глухівська державна школа лісова" - так вона називалась - найліпший період моєї "науки", коли я став майстром в землемірстві, лісоводстві, кресленні планів і колекціонером з ботаники, ентомології і тп.

Школу скінчив з визначенням 14 серпня 1900 року з званням "лісового кондуктора", що потім змінено на лісовода. Мені тоді було 18 літ і 2 місяці, бувши привітливим мрійником. Любив читати, грати на гітарі.

Останній рік у школі був "екзекутором": завідував справами одягу, бібліотечними, геодезичними складами, всіма учебними приладами і майном - це посада почесна, вивисшує над рівнем всіх. Скінчив школу добре.

- - - - -

Поїхав на Голубіївські шахти, де батько працював у шахті і вся родина жила в степу в землянці. Батько працював за 60 коп. в день.

Мав я кілька книжок, гітару, казенну одягу і кокарду на картузі. Документи пішли в Міністерство на предмет призначення мене на державну лісову службу. Я мусів іти в казну на службу, бо хто вчився на державний кошт той мусів одслужити державі 3 роки, або повернути державі кошти /по 150 руб. за рік/.

Розуміється, я не міг заплатити і 3 руб. За 2 роки навчання в школі я з дому одержав тільки - 1 руб. Інші ученики од своїх батьків одержували по 3-5 руб. у місяць на дрібні видатки.

Міжж О. до лісової школи зо мною не поїхав, але коли побачив мене на Різдво й Великдень на шахтах в уніформі та наслухався моїх оповідань про життя там, то прийняв тривати іспит, коли я вже перейшов у 2-й клас. Він не потрап у конкурс і тому не був прийнятий, але залишився в лісництві практикантом, рік служив, вступивши в школу вже після того, коли я скінчив.

Прийшовши на Голубіївські шахти в батькову землянку, я тиждень був бажаним гостем, а далі вже тривожні й сердиті розмови: як далі? Хто ж буде помагати батькові і тп. У мене не було ні копійки і навіть верхньої одягани.

Відчуваю великий контраст в знаннях і звичках між мною і родиною. Духовний розрив з оточенням спричиняє біль.

Пішов я на Жилонські шахти /за 15 верст/, де мій старий патрон С.А. Кришко бувши або чий: головним бухгалтером.

Він мене влаштував на таку посаду: допомагати інженер-архітектору Агасюкові /Огієнкові. Я робив геодезичні роботи, рисував плани, приймав од підрядчиків каменяні будівлі, казарми то-що і мусів представити на їх плани з розрізами, фасадами і тп. Я зробив це добре і тоді почались розмови, щоб мене залишити на цих шахтах землеміром і техніком по будівництву. Я одержував платні 25 руб., помешкання /кімнату/ і безплатно харчі. На дамі мені обіцяно 90 рублів у місяць.

Я зустрічався в домі С.А. Кришки з різними панями, навіть інженерами, штабс-капітанами і мене трактували поверховно як рівного, трохи як "вундеркінда" /з такої родини і такий вишнов/ "З уваження" до мене дали й мою батькову посаду на цих шахтах вже десятником, але він був хоч знавший діло, так дуже мало грамотний. Йому тяжко було справлятися.

Батьки приїхали 1 листопада на Жилонку, а 6 листопада я отримав предписаніе од Лісового Департаменту через поліцію /привіз сам "пристав" / про те, що я з вересня призначений Лісовим Кондуктором в розпорядження Харківско-Полтавського Управління Державних маєтностей і маю по одержанні цього нагайно виїхати в м. Харків для одержання дальших розпоряджень.

Я мусів негайно виїхати.

Коли я заїшов у нову хатину батька /"десятник" / то побачив ноги його у великих онучах, та Дораша як вугіль /"шахтюр" / та купу голої, шарпаногої дівчини, що дражнила мене "паном", то мене сколотило всього в середині. Внутрішньо я був дуже не спокійний.

Багання знати багато, учитись. Жити по-людському. А тут шахти, де мої зпролетаризовані родичі з Сріблянки вже працюють шахтюрками, чорні, неграмотні працюють.

Чую, що між мною і ними виростає духовна прірва. Вони нічого не знають. Не знають того, яке прастя щось знати. Мене вже панні між собою приймають, а моїх родичів на "ти" називають при мені, а ті перед ними стоять, шапки скинувши. Матір називають при мені панні "Наталія", а батька просто Шпаловал. І коли я чай у панів п'ю, то батько їде мене на кухні, в сінях, або на вулиці, під "канторою".

Про мої здібности панні говорять голосно при мені і дивуються, що я з "таких, а такий спосібний".

Розпочинається самотнє життя. Я ще не бачив міста, я тільки два місяці як вперше попав між освічені люди /в "панні" /, не знаю як між ними ходити, сидіти, говорити. Мені все ново, все несподівано, все якесь святоче. Я лише купив собі якесь пальто, бо холод вже тиснув та форменний картуз з значком на околиці /білі дубові листки/ та кокарду зверху і був подібний до "інженера". Робітники і дрібні слугачі так і називали мене за очі "лісовий інженер" або "землемір".

Не знаю, що мене чекає впереди, але їду в Харків. Дум розмови, щоб грошей приємав, як приїду на місце і "получу получку", розмови про те, що треба "дітей учити", а то пропадуть. Нервові, підозрілі слова, ревниві погляди і докори, що я вже не такий як був, що я вже одбавсь, що я ніза-що їх не вражаю...

Переміна соціального оточення мене вже зробили інакше, а фактор освіти і виховання змінив мою індивідуальність, одриваючи мене од ґрунту, на якому виріс.

Моя юність скінчена.

III. ЛІСОВА СЛУЖБА.

У Харків приїхав і був приголомшений великим містом. Згубився у йому, як капля у воді. Не знав, що можна кудись піти в театр, ресторан, бібліотеку. Я не знав, як і чий живе місто.

Приїхав у реліції, влаштував свої справи в Управлінні, одержав гроші за "службу" з вересня щось рублів 50 та проїзних до м. Прилук - разом з 70 рублів. Таких грошей у мене ще ніколи не було. В той же вечір виїхав через Ворожбу до Прилук. Призначений

лісовим кондуктором в Прилуцьке лісництво. Папери всі маю при собі. Туди вже написано про мене. У Харькові купив маленький револьвер за 6 рублів. Навіщо? Не знаю!

На ст. Крути поїзд прийшов у 5 годин ранку, а за годину перед тим одійшов поїзд на Прилуки. Чекати пересадки... 23 години.

Чекав і розглядав незнамі мені краєвиди - степи, рівнини, лісочки. Сива далечина.

В Прилуці. З вокзалу "фіякром" /жид-фурман/ поїхав просто до канцелярії лісного з своїм чемоданом, гітарою і паперами. Так і зміз з своїм майном щось у 9 годин ранку. Лісничий М.С.Косюра ще не виходив з своїх кімнат. Канцелярист хлопець літ 16 називав мене "Нікіта Єфимович" /відкіль він знає?/, а об'їзчик і лісник /сторож/ "ваше благородіє". Я знав ще в школі, що мене так називатимуть, але все-таки червонів. Мені було соромно. Я? Ваше благородіє? А батько у великих онучах в шахті, чорний робить...

Лісничий вийшов у канцелярію, я представився. Він низький, з чорною борідкою. Приняв мене добре, розпитував і закликав пити чай. Познайомив з своєю сестрою /Єлисавета Сергіївна/, яка була за господиню. Він холостяк. Літ 33, а "уже титулярний совітник і лісничий".

У день ходив я з канцеляристом Павлушкою шукати помешкання. Заходили до дякона Терлецького при Іванівській церкві. Нема кімнати. Але розбалакалися. Заходьте.

У вечері я знов був у Лісного. Вечеряв і чай пив. Гомоніли. Як гульк, дивлюсь в канцелярію Павлушка і служниця несуть кожана канапу. Мав би я там спати.

Мені стає дуже соромно. Я догадуюсь, що мені треба було спинитись в готелі, бачив же вивіску "Европейская гостинница", "Готель Париж" і тп., а я приперся з бебехами на приватне помешкання до невідомої людини та ще її начальника.

Це була перша лекція селянської косоплості.

Перед мною був помішником лісного колежськ. секретар Косцевич, старий поляк, тепер призначений в Курськ за молодшого запасного лісного. Родина його залишилась в Прилуках.

Оселився у Курченка. "Козак". Що за штука? Чому козак? З діда-прадіда. На горіщі повна скриня старих паперів ще з часів гетьманщини... Живу. Знайомих нема, окрич родини Терлецьких, де я в першій день питав кімнати. Приятельство завожу з їх панночкою О.В., гімназистка 6 кл., на рік молодша мене, вона мене потроху знайомить з "подругами" і вводить в коло інтелегентської молодезі. О, це не Сріблянка, не Комишуваха, не Кременна, не Жилівські шахти. Замовляю собі форменне пальто, а також повну уніформу. Купую білизну. Порадицею М.С.Косюра, що радить мені віддати хустку "підрубити" і поставити "мітки". Я не знаю, де і як це робиться. Вона мені робить сама.

Після Різдва у жіночій гімназії новина: вивішено на стінах наказ начальниці, що гімназисткам рішучо забороняється говорити "по малоросійському" і навіть вживати окремі "малоросійські слова".

Мені про це переказують знайомі гімназистки. Я пропонував гарний план: "коли так то давайте скрізь говорити тільки по малоросійському, давайте ходити по Александровській вулиці і будемо голосно говорити по малоросійському! Що? Вам страшно? Ага, вас за це виключать з гімназії. Гаразд. Тоді так: будемо ходити, я говоритиму голосно по-малоросійському, - мене не виключать, а ви говоріть тихенько, нишком."

Одного разу бачив, що М.С.Косюра одержав з почти книжку. Перегортав він її за столом, смакував, - це були "Байки" Глібова, але мені не дав подивитись.

У Курченка бачу брошкору Ганька: Як дбавш, так маєш. Читаю: дуже погано написана. Подумаю, нащо вони коверкають язик. Коли не вміють по-малоросійському, то чому беруться писати? Кинув недочитавши.

Їздив по лісах. Полтавщина не подібна до Катеринославщини. І люде ікраєвиди одріжняються. Ніде в "громадянстві" не бував. Не знав про клуби, ресторани, театри і тп.

Жив у своєму примітивному світі.

Виписав "Живу", "Родину", "Научное Обозрение" і "Медицинский Вестник".

Ще був мій світ. Читав Гаутмана "Потонувшіи Колокол" і не розумів. "Мало цікавого".

Їздив у Стуровку в ліс.

Їздив до п. Де-Сен-Лорана робити пляж на вирубку лісу. Старий Лоран і його пані - "старосвіцькі помішники". Він мені цілий вечір читав свої оповідання... про охоту і рівним басом гудів цькуючи собаками заїця: "ату ево, ату ево, ату ево"...

Весною їздив у ліс над Дніпро біля Золотоноші.

Почав: село Деньги, Білевські кутори, Коробівка, Домонтів, Матвіївка.

Повернув до Прилук.

Одержав якесь "предписаніє", щоб представив документи про виключення з податкового сословія.

То це значить. Мені розтолкували.

Написав у Сріблянку, щоб громада приговор такої постановила і вислала в Катеринославську Казенну Палату. Звідти я дістав якісь документи, що свідчили, що я "вслідствие поступленія на государственную службу из податного сословія крестьян исключен".

Так зазначено владою перехід індивіда з однієї соціальної групи в другу через переміну професію, що сталося в наслідок одержаної освіти і зв'язаних з нею суспільних прав /в розумінні привілеїв/. Вони залишились кріпаками - селянами, а я вже не селянин. Соц'ким вибрати мене вже не мають права.

Лісничий взяв приватну землемірську роботу на прохання села Коробівки: зробити план на піскову площу 700 десятин, екриту кучугурами і мелюгом, розбити їх на шматки /щось на 900/. Робили по-полам. Я знімав план, проектував нарізку, лісничий провіряв, потім я їхав, щоб зробити нарізку. Працював у Коробівці за двома поворотами щось тижнів 6. Жив в учителя Жирового. Він молодий, а жінка його в півтора рази старша і ревнива. Він навчив мене співати під гітару: "Весна іде, тепло несе, Дніпро широкий розліється... Та не для мене тее все".

Вона мені вподобалась якийсь меланхолічно-сумним інтелегентськими настроєм. Я помітив, що це не народня пісня. Якось заговорили про заборонені пісні. Жировий проговорив мені пісню "А вже літ із двісті, як козак в неволі, по-над Дніпром ходе, викликає долю". Я дуже зацікавивсь і прохав його проспівати мотив її. Він каже, що не можна. Чому? Заборонено. Кім? Правительством. Чому? Тому, що... що вона проти українофілів. А що таке українофіли? Не ті, що "мечтають" одділити Малоросію від Росії. Нащо одділити? Вони хочуть завести гетьманщину. Як у Шевченка? Ні, інакше. Як я не розпитував далі, я не міг добитись нічого.

Гетьманщина з "Кобзаря" мені подобалась, розуміється, що я розумів її як казку, пісню, виставу - естетично, а не політично.

Я сказав Жировому, що я теж "українофіл", але я не міг пояснити через що. Видно, що Жировий мав українські симпатії, але мені боявся сказати, як державному урядовцеві та ще такому "привілеїзованому". /Я одержував платні в місяць 25 руб., роз'їзних безвідчитних 8 руб. 33 коп., та 15 дес. наділу, - здавав в аренду і мав з того ще пересічно в місяць 10 руб., та ще заробляв приватно землемірством де-що, може пересічно в місяць рублів 15. Отже в порівнянні з сільським учителем я був привілеїований, бо коли мені було якихось 18 з половиною літ, вже заробляв щось біля 50-60 р./.

Однаке "Весна іде", він співав з завзяттям і смаком. Я чомусь до самозабуття захоплювався його українськими піснями, які були для мене нові і своєю літературністю приємно чарували.

В учителів була служниця - коробівська дівка. Коли ми говорили всі з нею, то я помітив іронічну "снисходительность" в тоні всіх до її простих речень. У вечері її не можна було послати на горіще за чимсь: вона боялась, бо "там щось кричить". Потішались ми з того, але я сам собі думав, що ще недавно і я боявся лазити на горіще через ту саму причину. Але не признався про це. Лише відчув різницю з тип, які вірять, що на горіщі "щось кричить".

З поважними селянами добре працював/уповноваженими/, але червонів, коли вони мене владі з лісовою сторожею величали "ваше благородіє".

Коли б вони знали, з яких я бідних? Думалось мені і здригав при згадці про шахти, землянки, млини...

Одержав перемогу. В Золотоноші був "частний землемір" Дубина, який брав з селян задатки за "розмір землі", але рідко коли виконував роботу. Не як обміряти 1-2 десятину, то він міг зробити планчик, а як більшу площу, то ні. Брався він коробівцям двічі вже розміряти піскові кучугури, брав задатки, але не виконував. Ото вони "плюнули на його" та її звернулись "аж у Прилуку" до настоящих казньонних людей.

Коли я з'явився в Коробівці, як землемір, і почав роботу, то про це заговорили. Почув і Дубина. З'явився в Коробівку, прийшов до мене і при селянах і Жировому говорив зо мною ввічливо-іронічно: "куди там вам братись за таке діло. Его не шутка"... "Знаете, что такое магнет? Есть он у вас?" Я сказав, що знаю, але в мене нема його. "Вот видите, а еще беретесь за такое дело". "Как же без магнету?"

І він побідоносно виїняв з кешені коробочку з магнетом /для намагнічування стрілки бусольної/.

Я розсердився, бо бачу, що він мене умисне хоче зкомпромітувати при селянах. Я сипнув запитаннями: "а що таке азімут?" він не знає. "Що таке ноніус?" не знає. "Як взнати угол нахлоненія?" не знає.

Як виражувати площу многотника в трикутник? Як узнати довжину лінії через воду /напр. ширину річки/, не мірявши? не знає. Я його "зарізає на місці", бо впевнено сказав він "на землеміра не вчився". Виявилось, що він колись "ходив при землемірові", очевидно ланцюг тягав, тички становив. Той був п'яниця і вивчив Дубину ставити астролябію та одраховувати кутки, або узнавати "румб" по бусолі. Сяк-так і викреслював він примітивні фігурки. Це і весь, як на долоні "частний землемір" Дубина в Золотоноші. Він "дом нажив на землемірстві".

Осоромлений Дубина ушився, але вів проти мене агітацію, що я не землемір і "почті мальчик". Він лякав селян тим, що я не зроблю нарізки шматків, хоч би план/окружну межу/ й зняв. "Хай спробує через кукугури лінію наводить на 5 верст. Его не шутка".

Коли я прийшов уже з проектом, що б нарізати в натурі, то селянам об'яснив, як будуть іти лінії, як треба буде заїздити кожному до свого участку /шнура/. Селяни по номерах кинули жеребки і кожний хотів знати, де його шнур, за яким номером. Ходили за мною цілим селом, з бабами.

Як привів головні магістральні лінії і вони виїшли "точка в точку", то селяни ажнули од задоволення! "Це хоч і молодий панич, а настоящий землемір". Гукали, що Дубину тепер до суду покличуть. Він було візьме в їх задаток 50 рублів, явиться, походить з бусолькою, щось поміряє, а потім покидає працю під високо-таємничим приводом: "нада почитать" або "нада магнету дать". Зникне в Золотоношу, попіячить, а потім його рік і нема - йому ніколи, його "скрізь люде клчуть", він має "судитися" з ким-небудь за землю, як він когось "прирізає" і т.д.

Скінчив я свою працю з тріумфом: нарізає участки всім, кожному прийшлося стільки, окільки треба і все взагалі "зійшлося правильно". Селяни дякували і одержавши плани, заплатили гроші готівкою.

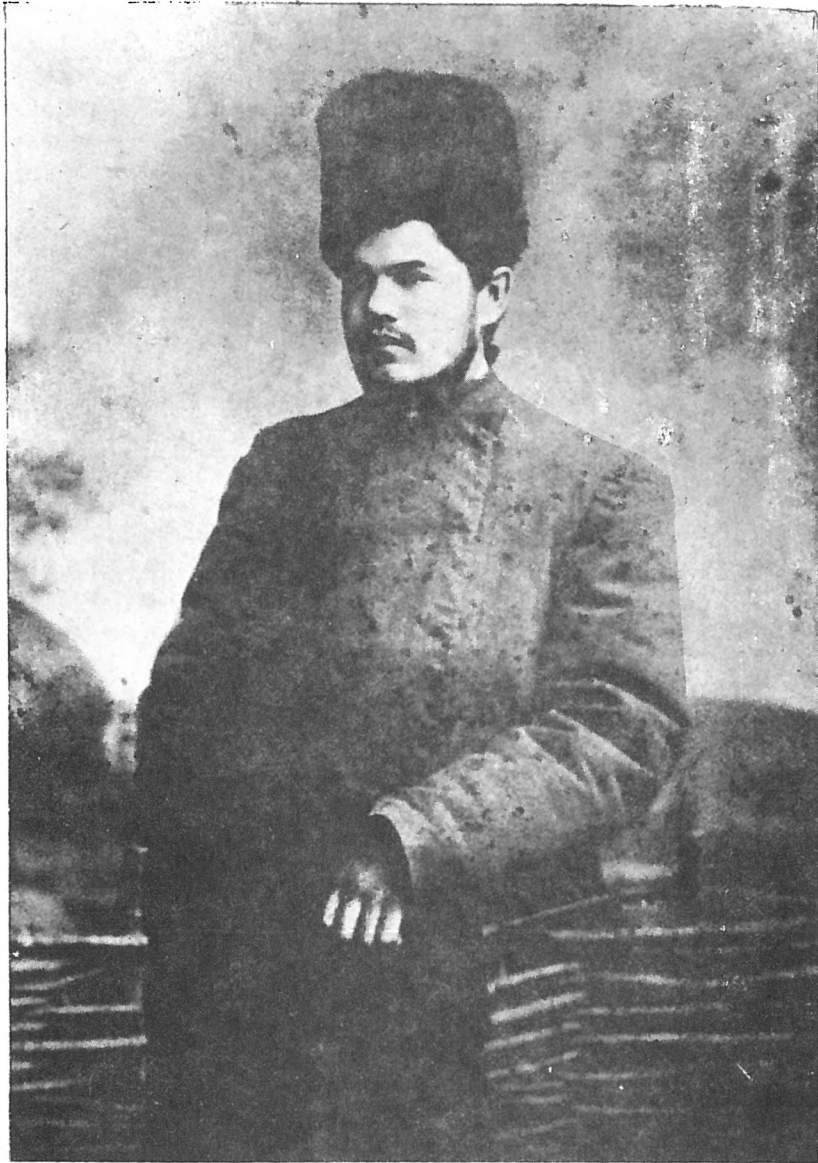
Тимчасом у Прилуку я повернувся на Зелені Свята і лісничий сказав мені сумну новину: одержано папір з управління, що з огляду на те, що Косцевич з Курського мусить вернутись знову на посаду поміщика лісного /він не надався до тієї посади, на яку був призначений, то чи не згодився-б я відступити йому посаду в Прилуці, а сам-би я тоді був перенесений в м. Славянськ на Харківщині? Лісничий і його сестра до мене дуже були прихильні, не хотілось їм, щоб я їхав, але по спільній нараді рішили, що я таку згоду дам, бо куди поїде старий Косцевич? У його ж родина живе в Прилуці, тут він має вже власну хату, бо він тут прожив 15 чи що літ...

Словом, в кінці червня 1901 р. я мусів переїхати на таку ж посаду в Славянськ, в Маяцьке лісництво, покинувши в Прилуці сімпатичну родину лісного М.С.Коскри, свого приятеля техніка з залізниці Олексія Воскобіїнника і свою сім'яцію - панну О.В.Т-ку, що пізніше була моєю нареченою.

Зібравши книги, гітару і моє маленьке майно я поїхав у Славянськ, дуже пригнічений морально тим, що мене було одірвано од сімпатичного оточення, до якого я "прилип" душою і серцем.

То б закінчити свій прилуцький період мусу згадати один момент. На Різдво я був у Прилуці, а на Великдень мусів поїхати на Милоські шахти до своїх. Писали вони мені листи, очевидно під диктовку матері, вимагали приїзду, нарікали на мій "відхід" від їх: "правду люде казали, що як вивчиться, то покине батька й матір, буде стидитися їх-ось по їхньому й виїшло. Послідні віддавали на твою науку, а ти так тепер дякуєш - і на Великдень не хочеш приїхати"...

Мене дражнив цей тон - причеплива нещирість і переіначування діїсности. Ну, в Коми-

МИКИТА ШАПОВАЛ.
у роках: 1902 - 1904.

шубаху за мене трохи платили, а в Лісовій школі я вчився сам, бо як би я не видержав гарно іспиту, то просто б не попав. Хто-ж мене там учив? Я здобув сам казенний кошт.

Опріч того, я й на Милівці гроші давав, хоч сам був без пальта. Посаду "десятника" батькові виклопотав - хіба б він коли - небудь став десятником без мене, як би не я? ... Тепер же батько 30 руб. заробляє та другі... Тай тепер я що-місячно посилав 15-20 рублів, щоб "учили меншик"...

Але все таки поїхав.

Гармонії в душі не було. Дома сварки, лайки. Безчинствує Яхрем, щось десь прокрався. Доросл вже куре... На мене косо дивляться.

Я не курив і не пив.

Всі чекали од мене подарунків. Я ще не виплатив у Прилуді боргу за повну "форму", ще справляв необхідне, як учив мене новий приятель Воскобіїнник, на дорогу мусів витратити 30 рублів /сюди й туди/, що б до їх приїхати - краще б я за ці гроші їм щось купив, а коли вони хотіли подарунків, то не треба було їм кидати мене...

Однаке я батькові на костки привіз, щось і матері... А хлопцям? Нічого.

"Подари часи, а ти собі другі купиш". Оддав годинника, а потім собі не піг з рік купити нового.

Був з тиждень на Милівці. Більше в домі С.А.Кривко. На перший день у його були гості. Вечера. Пили коньяк і лікер. Я також пив і балакав про всячину з "інженерами". До дому приходив пізно. Кривко казав, що батько мій "гарна людина", але мати... скандалить скрізь. Втручається в батькові службові справи.

Мені було сумно: от би де їм жити. Мають протекцію, яку я їм зробив, а вони мене стралять.

Мусів віддати дома всі гроші, що при собі мав, на подорож позичив у С.А.Кривко.

Коли знов на Крутах довелося чекати 23 години "пересадки", то був би з голоду змучений, коли б не знайомство з старенькою панєю - поміщицею Лукашевич /голосне прізвище біля Прилук/, котра платила за мене все. Ми з нею поприятелювали дуже. Для розваги ходив у степ і стріляв з ового револьвера в берези, осики, гаїчку. Їхав пригнобленій Милівкою своїми. Як вони живуть? Про що думають? Чому таке грубе і матеріалістичне відношення до мене, а в дітвори ще й ненависть.

Їхав у Славянськ з Прилук з важкою душею: в перше в житті жив по-людському. Мене любили. Було ояєво на душі. Хмарі наганяла тільки Милівка, але я хотів багато заробляти грошей, щоб "задовольнити їх".

І чому я уступив Косцевичу свою посаду? Чи добре зробив? Добре..., бо куди-б мусів їхати старий Косцевич, коли в його хата й родина в Прилуді? Чому ламатись ще гірше, ніж мені. Ні, мусів виїхати я, а не він десь мандрувати. Та й Славянськ мабуть великий город і лісництво-ж "режисорське".

Їхав через Львову. Бачив степи вже не такі як у Полтавщині і не такі як у Донецькому басейні. Славянськ, оередок соляного промислу.

"Мінеральні Води" - курорт, велике солоне озеро. Оселився на Кузнечній вулиці у діда Саламахи. Передо мною був помішником Павло Бородавський, якого переведено в досвідне лісництво Деркульське, біля Біловодська в Старобільщині.

Я там був, ще як був у школі. Мали туди екскурсію. Це називалось поїхати "в експедицію проф. Докучаєва". Був я на екскурсії і у Великому Анадолі, де є стара лісова школа, в якій спеціально вчитьея степове лісоводство.

У Славянську був самотній. Ходив у парк Мінеральних Вод, бачив, як пили пани щось біле в пляшках, розпитав - "кулис". Сам боявся щось замовляти в ресторані, бо я все боявся, що "не так скажу". А порадишків не було.

Помимо служби сидів дома читав або довго грав на гітарі. Од господні знав, що за стіною в мене є ще й другий їх квартирант. Він один раз не витерпів і прийшов до мене познайомитися, кажучи, що я чудово граю і співаю. Степан Іванович Бур'янов з Старобільська, почтовий чиновник, з срібними погонами. Мій ровесник, або на 1-2 роки старший. Скоро ми поприятелювали.

Їздив на тижнів два у ліс: розбивати ділянки, оловом одвести лісосіку, зробити "перечот", а потім зробити оцінку.

Спнявся, як водиться, в "офіцерській" кімнаті при домі об'їзчика. Об'їзчик Ромен-

ський, бувший фельдфебель, любив "дисципліну" і тому представляв мені всю лісову сторожу, вдягнуту у "форму", вишкovanу в ряд, а сам з правого флангу виїшов і рапортував, що "ваше благородіє, у ввіреному мені об'їзді і т.д. все обстоїть благополучно, тільки потім виявилось, що лиманці /з села Лиману/ вкрали кілька дерев, але за це на їх складено "протокол".

Мені внутрішньо не подобалось, що мене так зустрівають.

По переказах був колись поміщиком лісного і мій дід Самоткаленко. Тут в жовтні /1901 року/ сталась моя зустріч з Александром Макаренком, ученим лісоводом, що щойно скінчив у Петербурзі Лісовий Інститут і був призначений поміщиком лісного в М'яцьке Лісництво. В перший же день він, почувши на його запит про мою національність, що я "малорос", розповів мені про український рух, його завдання, про соціалізм і тп. Я говорив тільки по-українському і моя свідомість сколихнулась: я відкрив ще новий світ. Увесь і зразу віддався в припадний ідеїстичний полон, ставши українським революціонером і соціалістом. Через Макаренка я зголосився до Революційної Української Партії /Р.У.П./, але Мако мене не допускав до живого зв'язку з партією.

Макаренко /раніш/ і я /пізніш/ посварилися з лісничим, старшим лісов. ревізором стат. сов. Йочом /завзятим поляком/, який проти мене пішов за те, що я будучи заступником його /під час відпустки Йоча/ багато роздавав безплатно і по дешевій ціні дров з лісу селянам, вдовам, сиротам і тп., а опріч того, повигонив з лісу всяких підрядчиків-спекулянтів, що в Йоча закуповували багачко лісу по дешевих цінах а потім продавали з великим барисшем. Я-ж зробив так, що селяне і взагалі бідні люде просто купували в державному лісі, обминаючи спекулянтів. За це Йоч обговорив мене в Управлінні в Харькові, називаючи мою діяльність "благотворительством на счет казни".

За це Макаренко був переведений у січні 1902 року до Мохначівського Лісництва, а я у березні 1902 року до Харьківського Лісництва.

Перша боротьба з поляком-гнобителем українського народу мене захопила. Але я був переведений в Харьків поміщиком лісного під заряд стат. сов. Воскресенського. Жив то в Харькові, то на Тимченкових хуторах /біля Мерефи/ і дуже був радий, що кошовий Сірко був родом з Мерефи.

Незабутне вражіння зробив на мене селянський революційний рух 1902 року, коли я саме жив під Мерефою: я ще тоді хотів був одправитись в район розруків, але повстання селян було здушено зразу, так що я не встиг прийняти в йому участі.

З Харьківського Лісництва в липні 1902 року я був переведений в Мохначанське Лісництво /недалеко від Чугуєва/, де лісничим був Таранов-Білозеров, а поміщиком вже відомий Александер Макаренко. Я в Мохначанському Лісництві одержав доручення завідувати лісовими комплексами в слободі Балаклеї, за 50 верст від Мохначів. Рідко бачився з Макаренком, але наші зустрічі були святами українського і революційного почуття.

Іноді їздили з Макаренком до Харькова, де я був познайомлений з М.Міхновським і іншими українцями.

В лісі прочитав роман Кобилянської "Царівна", який оформив мої індивідуалістично-горді почуття, наповнивши мене почуттям самоповаги. Це була перша книга, що розбудила в мені почуття гідності не в грубому смислі. Низьке соціальне становище і злидні перестали гнобити.

В Балаклеї жив більше року, аж до 1 жовтня 1903 року, коли мусів був піти на військову службу "вольноопреділякши" II розряду. В Балаклеї багато працював, вчив літературу ну українську мову, вів українську пропаганду. Як через О.Мицка, який вчився в лісовій школі /вступив туди 1900 року/ так і безпосередньо перевів пропаганду, що захопила в український революційний рух гурток лісоводів: Александер Мицк, Стратон Гейко, Василь Скрипник, Іван Сосницький і інші.

IV. ВІЙСЬКО.

Я з 1-го жовтня 1903 року попав до I-ї піхотної Пензенського полку в Харькові і жив та харчувався у казармі з жовнірами.

Перед вступом до військової служби взяв відпустку із Балаклеї і їздив у Прохорівку

Золотоношського повіту, де О.Мишук служив лісоводом в пісково-культурній експедиції і ві пропаганду та підпали економії.

"Програма" у нас була соціалістів-революціонерів. Щоб перевірити "правельність" світогляду Мишук їздив з Прохорівки до Київ на побачення з студентом соц.дем. В. Винниченком. Вернувшись, розповів врахіння, і ми рішши, що соціалістів-революціонерів програма краща. Ідея революції /національної/ цілком опанувала мною.

Події 1902 року і поїздка 1903 р. в Золотоношський повіт, де йшла боротьба селян з поміщиками, мене остаточно захопили в течію революційну і я мріяв про "виступ". Тому в Харькові, будучи у війську, я іншком приймав участь в підготовці зриву динамітом "всіх російських пам'яток". Я був тоді максималістом соціально-революційним і національним. В першій спробі зриву, я був переконаний, що доки на Україні нема пам'ятника Шевченкові - несіє стояти ніякій іншій пам'ятник. Однієї ночі цей "зрив" провели я, Олександр Шевченко і Сергій Макаренко. Динаміт здобув я через брата Дорона з шахт, інструктором був Олександр Шевченко, тоді студент останнього річника Технологічного Інституту, потім інженер.

Я написав і відозву /це був мій перший літературно-політичний твір/ з приводу цього зриву, підписавши її од імені нашого "комітету", який ми назвали "Оборона України". Цей вибух наробив метасту, але він був невдалий: вибухом одбило тільки шпатель мрамору і зробило розколягу, але пам'ятник остався на місці, бо "заряд" був дуже малій. Потім я жалкував, що не знав хемії і що "вибух" направив проти пам'ятника Пушкіну, обороняючи цим способом "честь Шевченка".

Неприємно був вражений при зустрічі з першим українцем з Галичини Сімоном Швйтком: тим, що я... не розумів його мови. Мені думалось тоді, що хтось з нас не українець, або ми ?наддніпрянці/ дуже поповані русифікацією.

У мене зародилось незадоволення українським рухом ще з 1903 року. Коли я, бувши в Прохорівці, познайомився з В.П.Науменком, який був "мінімаліст". Був вражений, що хтось з його родини говорив по-руському. З того часу у мене повстала хвиля національно-загострених почувань честі і так я дійшов до думки "вистити за Шевченка".

Мені був тоді 21 рік. Мсто я вперше побачив 18 літ, їдучи через Харьків до Прилук. Ріс і жив в осередку шахт'орів, селян, дівчат і був зуроп свого соціального походження одрізаній від "інтелегенції": був на рівні проп'ятивної свідомости.

Панів не любив ще з дитинства. Особливу цю ненависть підогрів у мене Шевченко та українська народницька література і розправа з селянами 1902 року на Харьківщині. В січні 1904 року почалась русько-японська війна. Я не хотів іти на війну і тому зразу затіяв перевод з Пензенського полку в резервовий Лвбединський баталіон. Перевод удався тому, що з Пензенського полку мене хотіли позбутись. У мене якось був "трус", вчинений начальством і знайдено "Основанія соціології" Спенсера, - це було підозріло. Ротний Командир капітан Хлестов /скінчив академію генштабу по II розряду/ порадив мені Спенсера винести з казарми, щоб часом при якогусь трусі "якийсь генерал" не сказав, що соціологія е соціалізмом, а я за те міг би тяжко постраждати. Другий випадок: фельдфебель Білокурров /з малоросів/ витрусив у одного солдата Степана Годованого /фельдшер по освіті, з Поділля/ брошюру Негельського "Україна-Русь і Московщина" - вийшло, що це я дав йому. Я викрав зручно цю брошюру у фельдфебеля негаїно і цим врятувався. Через мою українську революційну пропаганду мене хотіли позбутись. Тому й вдався мій перевод.

Лвбединський резервовий баталіон був розгорнутий в дивізію і я попав у новий 239 піх. Богодухівський полк під начальство капітана Бокевич-Іуковського.

На Великдень 1904 року їздив у відпустку до дому - на шахтах працював батько, а родина жила в Славяносербському, де вчились у городській школі менші брати - Микола і інші.

Сумок: віяв степ. Я цілком дитя писав українські вірші, які систематично писав ще з 1902 року. Чув скрізь розмови про війну і зрадив, що Росія несе поразку. Пензенський полк уже був розбитий. Таковський так само був постріляний в ночі своїми-ж.

В Харькові мені передано на схованку величезній кошик української революційної літератури - видання Р.У.П., передавав Крій Коллард.

Я огулював, що не розумію брошюри Ю.Вачинського "Україна-іредента", Зомбарта

"Соц. рух XIX ст.", а інші добре розумів.

Літом жив у таборах біля Чугуїва, вів пропаганду, ширив українську революційну літературу ніж мобілізованими запасними солдатами.

Поруч моєї палатки були палатки прапорщика Льва Дроздовського /учитель з Ново-Глухівської Лісової Школи, з яким я був знайомий ще з своїх шкільних часів - він тоді був помішником лісничого/ і поручник Харламов.

Одного разу Харламов, коли я був десь по-за табором, заїшов в мою палатку і одкрив склад української революційної літератури. Він хотів зразу однести все до командира полку, але його зустрів Дроздовський і, знаючи в чім річ, ублагав цього не робити, бо по тодішніх розпорядженнях /військової час/ я мусів бути за це розстріляний, бо вже в таборі траплялась укр.рев. література, вже були гострі зарядження про віддачу агітаторів під воєнно-полевий суд. Вони з мене взяли слово, що я тієї - ж ночі знищу всю цю літературу. З гуртком солдат революціонерів ми розповсюдили в інших полках майже всю літературу, а частину закопали в землю.

В серпні 1904 року, щоб уникнути одправки на війну, я пішов на іспити до Чугуївської військової школи. В школу не хотілось вступати, бо тоді офіцерство вважалося за "неприличне звання" для революціонера, але її воєвати "за Росію" для українського революціонера було злочинком, щоб не збувся страшний присуд Шевченка:

"Не за Україну, а за її ката довелось загинути"...

Хоча я її "провалився" був удисне з іспиту по геометрії, але з огляду на визначність всіх інших іспитів - я був по конкурсу прийнятий до військової школи в Чугуїві ЗІ.VIII. 1904 року.

У. ВІЙСЬКОВА ШКОЛА.

Вступив до "загального класу", куди приймалися люди без закінченої середньої освіти, бо до I військового класу могла вступити людина лише з матурою. За визначні успіхи я був I листопада 1904 року переведений у виключному порядку /разом з кількома іншими, напр. Андр. Товкачевський, Левком Хуторним то-що/ до I військового класу з тим, щоб к весні здати і матуру і курс I воєнного класу.

У школі викладав математику інженер-полковник Остафійів, як виявилось - свідомий українець, був актор з трупи Кропивницького. Він знаменито деклямував на одній вечірці "Чернеця" Шевченка. Я грав у "Гувальщині" роль Василя парубка, на цій справі познайомився з Остафійовим. Але він не революціонер, "українофіл" - я вже бачив різницю двох типів українців.

Весною 1905 року я вже витримав натуральний і перехідний іспити до I військової класу. Літом в знаєврах ходили через Мохначі і інші. Я пізнавав життя по новому. Страшне враження зробив розстріл робітників 9 січня 1905 року в Петербурзі, ведених попом Гапоном до царя. Цей факт мене ледви не вивів з рівноваги і я хотів "щось зробити". Штудював російський революційний рух.

Я організував український соціалістично-революційний гурток, в якому були: Хмилоченко /потім полковник Армії Української Народньої Республіки/, Салуненко, Федоренко, Хуторний, Андрій Товкачевський /потім один з редакторів "Української Хати"/ і інші. Крій Калкан /потім командир Богданівського полку Української Народньої Республіки/, Виктор Павленко /генерал армії У.Н.Республіки і військової міністр У.Н.Р./, Мішковський /потім полковник генштабу і начальник штабу армії У.Н.Р./ до гуртка не належали, до української справи були байдужі, а Мішковський навіть ворожий, одначе моя пропаганда зробила на їх вплив, про що казали мені ці дві перші особи вже під час революції 1917 року.

В осени 1905 року до школи був призначений що-їно скінченний Воєнно-Юридичну Академію капітан Володимир Плетньов, що викладав нам два курси: загальне правознавство і історію рус. літератури. Добрий промовець, ентузіаст революції - він мене докладно проводив по програмових питаннях революційного соціалізму. Давав революційну літературу. Розуміється, це все відбувалося в школі. На його пропозицію про вступ до російської партії соціалістів-революціонерів, я відповів негативно, бо був фанатиком власної

української революції.

Маніфест 17 жовтня 1905 року про "свободи" викликав ентузіазм в школі. Склад школи був "демократичний". Чорносотенців ідейних було мало. З жижерів славився реакційністю один тільки Голіцин - скінчивши повну духовну семінарію: якийсь ідейно-моральний чорносотенець, монархіст, що навіть тодішній стан річей вважав за "лібералізм" і жалкував, що скасовано було кріпацтво.

Після маніфесту скоро почалися монархічні демонстрації "Союза Рускаго Народа" і погроми жидів та інтелігенції. В Чугуїві ходили чутки, що була монархічна демонстрація і погроми. Школа була призначена на "охорону" порядку. Наш гурток та взагалі поступові елементи уловились, що будемо стріляти на чорносотенців, а не на інтелігенцію і робітників. Однак демонстрації не було і наш виступ не відбувся.

Великою сенсацією були перші дві чисел української газети "Хлібороб". Моя укр. революційна пропаганда ще збільшилась, так що були труси в мене за "нелегальною літературою" однак я вів діло доволі акуратно і не потрапив. Таборова пригода з по-руч. Харламови: мене де-чому навчила.

24 березня 1906 року відбувся випуск жижерів і я з рангом підпоручника виїшов з школи до 13 піхотного Білозерського полку в місто Лужку /в Польці/. Замість 3-х років школу скінчив за півтора роки.

VI. В МІСЯХ ДИТЯЧИХ СПОМИНІВ.

Місячку відпустку відбув у Славяносербському, в Сріблянці і в Прилуці. Наша родина найубогіша в Славяносербському. Батько на великдень приїшов з шахт. Я приїхав у "блиюкучій" уніформі і з деякими грошми. Поліція мені "козиряла". Ріжниця між мною і оточенням величезна. Дітвора в хаті мене дражнила "паном", а хлопці мою шаблею рубали бур'ян і молоді верби. Мати згадала свою бабушку, що була залучена за офіцером Лангом. Мати неграмотна, вона жила в нечуваному убожестві, що є долею пролетарів. З Сріблянки /за 70 верст/ приїхала материна сестра, Марія Яковлевна, що була за Панасенком. Їхала два дні і дві ночі перед святами: приїхала на перший день Великдня... по мене.

Поїздка з матерію і тіткою до Сріблянки, зустріч з убогими, неграмотними родичами, з своїми товаришами і товаришками дитинства - все це довело до сліз і бажання робити революцію за всяку ціну. Читав їм "Кобзаря", "Досвітки" Куліша, оповідання про вимушену Україну, про соціалізм і революцію. Грав їм на гітарі українські танці, пісні, мелодії. Пив з ними горілку і плакав разом з ними над долею їхньою й цілою такою Україною.

Дядько Панасенко Орест - рибалка і мисливець, дядько Левко і його жінка, дід Григорій Ланго - брат бабушки по матері, баба Горпина, баба Доша, баба Самоткаліха-Гатичка - материна мати вже померли.

Вернувся до Славяносербська, пороздавав, що навчав з білизни і грошей, ледви на дорогу залитив, щоб у полк поїхати. По шляху сплився в Прилуці у своєї нареченої Ольги Валівни Терлецької, що по скінченні гімназії була вже учителькою. Ольга Василівна - моя симпатія ще з часів 1900-1901 р. В ряди-годи з нею бачився.

Вона мене знайомила з своєю приятелькою, також учителькою, Ольгою Філаретонною Паловською, дочкою попа-благочинного.

VII. В ПОЛКУ.

На передодні відкриття Першої Державної Дули /кінець квітня 1906 р./ через Київ, де вперше заїшов до української книгарні, і Ковель /вразився виглядом волинських селян і бідної природи/ через Білорусь приїхав до Лужі. Губерніяльне місто в коренній Польці. Вразився взагалі виглядом Польщі, з готичними церквами і старими містечками та містами, неподібними до наших.

Мой революційні промови. Тимчасово командуючий ротом. Боротьба за інтереси солдат.

Конфлікт з верхами офіцерства. Поручик Поджіо - доносить на мене, як революціонера-українця. Капітан Рихтер - комендант табору Гонсіорово організував шпіонаж за мною. З Лоджі в табор Гонсіорово /біля ст. Малкін/- знайомство з Льолою Буївід, студенткою Московського Медичного Інституту, дочкою старшого лікаря Олонецького полку. Стіль - ність революційних поглядів, вона по по настроях максималістка, як і я. Товариші підпоруч. Панас Савдук /з Чугуєвської школи/ і підпоруч. Павло Козачковський /з Одеської школи/. Революційна пропаганда. Представники рот, ескадронів, дивізіонів на таємних нарадах. Поруч. Запольський-Довнар і Білокопитов - артилеристи.

Льоля Буївід зв'язується в Варшаві з воєнно-революційною організацією. Література. Студент Кокошко у Варшаві. Солдат Страхов і вольноопр. з казанських кавкерів /недопущений до офіцерської ранги за участь у відомому революційному виступі Казанської військової школи/ Іоффе.

Провід в революційній організації цілого табору /піхотна дивізія, кавалерійська бригада, і артилерійська бригада/ переходять до мене.

Після розгону Державної Дули революційні виступи у військах, напр. Свєабоді /Фінляндія/, Душет /на Кавказі/. Підготовка нашого виступу. Загальний гоїсін про мене, як "червоного поручика". Козачковський "на охрані" в Замброні веде пропаганду - викладає солдатам історію Росії "за Шашком".

Делегатські таємні наради представників частин в лісі над Вугон. Приїзд представника воєнно-революційного комітету з Варшави "т.Василія".

І серпня 1906 року арештовано Буївід. Я одкриткою повідомляю Кокошка про це і пишу до "т.Василія", підписуюсь "Михайло Крєнич", згідно з умовою з "т.Василієм".

Мій арешт 5 серпня 1906 року по ордеру генерала-губернатора Скалона з Варшави. Ротмістр жандармерії Шейн і охорона одвозять мене в Варшавську цитадель, X павільйон.

УІІІ. В ЦИТАДЕЛІ.

В цитаделі сидів з 5 серпня 1906 р. по 27 березня 1907 року. Слідство провадив ротмістр Верешагин. Я не признався. Запит про "Михайла Крєнича" переконав мене, що "т.Василій" був провокатором. Козачковський арештований був у Замброні за лист, знайдений у Буївід з приготовленою відповіддю. Арештовані Кокошко в Ново-Георгієвській фортеці. Іоффе і Страхов арештовані. Обвинувачення проти мене 102 ст., 130, 132.

Перебування у фортеці, в одиночному заключенні зробило на мене сильний вплив. Розмовляти "стучок" через стіну навчився. Страшні розмови з засудженими на смерть. Терор в осени 1906 був великий з обох боків. В цитаделі сиділи польські і жидівські терористи. Їх вішали. Розстріляли 16 душ анархистів /дітей 16-18 років/.

Муки одиночного заключення величезні. Я зник до думки про смерть. Писав багато віршів. Пили природі і ентузіязмові, написані в цитаделі, був надруковані в листі 1907 р. в "Літературно-Науковому Вістнику" /це був мій перший виступ в художній літературі/. Дивна дружба зав'язалась у мене /перепискою/ з терористом Стефаном Гельвігом /він був убитий літом 1907 р. вартівни вистрілом у вікно в тюрмі Павяк/ і поетом Максом Остенон.

Вивчив польську мову. Багато прочитав польської літератури /Геронського, Гамсуна і інших/. Перечитання книжки Лазарева "Земля і Воля" остаточно мене впевнили в правильності програми соціалістів-революціонерів.

В цитадель приїздила на побачення зо мною мати і дивно... підбадьорувала мене не падати духом в боротьбі за правду. Це мене припирило з матіррю і дало зрозуміти, що неграмотна проста людина може стати морально високо.

Увесь час в цитаделі я жив в стані напруженого революційного екстазу, бажання смерти, як "великий революціонер" або пійти на волю, щоб зробити українську революцію. З цитаделі писав листи тільки по-українському і "хитро" доказував своїм адресатам, що я арештований помилково.

На допитах заявляв себе прихильником законності: тому її протестував проти розгону Першої Державної Дули, що це було порушення: закону і волі народу. Написав, що я українець і не хотів писати інакше, коли вимагав слідчий жандарм.

ОЛЬГА ФІЛАРЕТОВНА ШАПОВАЛ З ПАВЛОВСЬКИХ.

Народилася у червні 1886 р. на Полтавщині.
Взяла шлюб з Микитою Юхимовичем Шаповалом 12.ІХ.
1907 р. в с.Деньгах на Золотонощині, Полтавщина.
Померла 14.ІХ.1948 р. в Празі, Чехо-Словаччина.

Режим був важкий морально: що-дня я мав право гулянки на свіжій повітрі тільки 15 минут. Проходжувався в маленькому дворикові під доглядом 4-х вартових.

В тюрмі був раз хворий - простудився і лежав кілька днів без пам'яті. Тоді начальник господарчої частини /старий урядовець/ на одужання приніс мені навіть "бліни", обгорнуті свіжою... газетою. За півроку вперше узяв, що робиться на волі. Це була виключна радість. Українська книгарня з Києва /Степаненко/ прислала мені безплатно кілька українських книжок, в тім числі Євангеліє. Я тоді віршав про життя Христа, і, здається, вперше зрозумів його, як революціонера. Особливо трагічно-красивою була його смерть. Я хотів чогось подібного або... волі.

Приїздила до Варшави з Прилук наречена Ольга Василівна, але її не допустили на побачення. Слідчий жандарм обрізував мене перед нею і казав, що я "в руках" у "полячки" /?/ Буйвїд, а старий матері Буйвїд він же доводив, що я революційний ванпір, що затягає в свої сіті молодих дівчат. Провокації жандарма не мали успіху.

Воєнний суд 26 березня 1907 року. Оборону організувала Польська Партія Соціалістична. Адвокати: Кулаковський, Мєра, Етінгер і інші. Свідки проти мене: капіт. Ріхтер відмовився від своїх попередніх свідчень, поруч. Приходько /Олонцького полку/ сплутав і казав, що бачив Козачковського і Буйвїд на мітингу в лісі - це скомпромітувало свідків, бо Козачковський був тоді в Заморіві, а на мітингу був дійсно я. Фельдфебельша не впізнала Кокошка.

Обшпугувачення проти мене не доведені.

Прокурор вимагає для мене, як "опитного революціонера, присутствіє которого чувствуется везде, но след искусственно замаскируется", шпшої кари - /безсрочна каторга або розстріл/.

По суду оправдані: я, Козачковський, Буйвїд, Кокошко, солдат Королін.

Зауважені: Страхов на 4 міс. до фортеці, Іоффе позбавлений прав і вислані до Сибіру. Іоффе на другу ніч тікає з казарми за кордон.

27 березня 1907 р. мене і Козачковського випускають з штабелі.

День у Варшаві. Йдемо разом до Ломжі. Суперечка з Буйвїд про революційний соціалізм і марксизм. Я твердо стою на своєму.

На ст. "Червоної Вір" /ломжинський/ зустріває делегация офіцерів: Брящев, Вочаров і інші.

Вони делегати воєнно-революційного комітету, що закладає після його арешту. Цей Комітет пред'явив кап. Ріхтерові перед його поїздом на суд ультиматуми, щоб нічого не говорив проти мене, інакше буде побитий - це було головною причиною відмови Ріхтера від попередніх свідчень - і його оправдання.

Зворушлива зустріч з денщиком Іваном Каленком, фольдфюклом і солдатами. Валя Мержеїловська і її розрив з своєю нареченою після його арешту. Прощання з Буйвїд і виїзд на Україну. Звільнений з полку "без прохання", як небезпечний для державного ладу.

IX. НА УКРАЇНІ.

В Києві зустріч з Хлобоченком. Шевченківський вечір /7 квітня, здається/ і зустріч з Ольгою Філаретовною, яка студенткою на Вищих Курсах. Знайомство з Петлюрою. Виїзд в Прилуки до Ольги Василівни. Дружба замість любови. В Харькові - зустріч з О. Мицком. Він готовиться до матури і підкреслює свою "шпність" над офіцерством. Я призираю його кар'єризм. В Славяносербську. По шляху на ст. Дебальцево зустріч з колишнім своїм учителем Колтуновським. Колишній "бог науки" здався бідною душою і розулом, хоч і доброю людиною.

Тяжкий шлях: без документів, грошей і цивільної одежі.

Львля риби і докори. Я для юрби "острожник". Думки про кінець всього. Рятую Стра-тон Гейко. В Чугуїві у Івана Сосницького. Робота в Харькові.

12 вересня 1907 року оженився з Ольгою Філаретовною в селі Деньгах, Золотоношського повіту, на Полтавщині.

X. В ХАРЬКОВІ.

Ольга Філаретовна перевелась з київських на харківські курси. Я вступаю на історично-філологічний факультет харківського університету вільним слухачем і працюю в журналі "Хлібороб" під редакцією К.Мациевича. Лекції Сумцова (по українському) і Багалія /історія України, по-рос/. Розчарування "українськими ученими" і внутрішній гнів проти мертваків.

Студентська українська Громада. Я в президії. Голова Кость Товкач - "революціонер". Соціаліст-революціонер Левандовський, Міхновський і К-о називають мою працю революційною в Польщі/Ломжа, у війську/ "зрадою України". Я виголошую гасла інтернаціоналізму і одкидаю тупий шовінізм панів.

"С н и в і р и" - поезії, перший збірник "внутрішнього хаосу" і революційних кличів. Видаю його за підмогою проф. Пильчикова, що потім застрелився. Конфіскація книжки, мої пригоди.

На весні 1908 року на землемірсько-таксаторських роботах в Циглерівці, Константиноградського повіту, Полтавщина. Два труси в харківській помешканні. Тікаю з Харькова той же весни /1908/. На Великдень в Прилуках, а потім Київ.

XI. В КИЇВІ.

Без паспорта, без грошей, без знайомих.

Літературна праця з 1907 року. Прихильно зустрівся тільки з О.Коваленко. Зустріч з П.Багацьким, Ю.Сіриєм, Ю.Будяком, Сергієм Макаренком.

Сірий тон українського життя в Києві. Опортунізм і стихійна контр - революція українства. Один з українців, що був революціонером - Павло Багацький.

Тимчасово працюю в "Гаді", як технічний співробітник і коректор.

Зустріч з Михайлом Грушевським і Коцюбинським. Мене вважають /Коцюбинський/ за здібного "молодого українського письменника". Я цим звильований. Осінь 1908 року - зростає моє обурення проти "всього українства".

Весною 1909 року /березень/ видаємо число I "Української Хати" /П.Багацький, О.Коваленко, Ю.Сірий, Ю.Будяк і я/.

Ненавижу умірковане, опортуністичне народництво, як "панське" і оповідаю йому війну.

Весною 1909 року приїждять з Галичини Бешан.

З 2-х літньої в'язниці виходить Товкачевський і стає одним з ідейних співробітників "Української Хати".

Умовляємося боротись за революційне народництво. Максималізм.

2 1/2 роки /з весни 1908 аж по 1910 рік включно/ в Києві і повний розрив з неревольційним українством. Мій ідейний ентузіазм приймається іноді, як "деспотизм".

Ольга Кобилянська, як моя моральна підпора і провідник в горні верховини самосвідомості, гордості, самоповаги. Твори Кобилянської, які я щільно читав, надихали зовсім не тим, про що говорила короткозора критика. Я зненавидів Фремова, як виразника сірого лібералізму і добродійно-церковної елементарності і не міг прижитися з тим, що він не розуміє творчості Кобилянської.

Для мене Кобилянська була учителем самоповаги у людини, що розвивається, як творча одиниця. Особливо це потрібно для українців, що не мають визначеної національної і політичної свідомості. Туга за вищою свідомістю особи у Кобилянської здавалися мені незвичайно-важною для розбудження українців, як борців.

"Індивідуалізм" такого роду був моєю вірою. Тому Кобилянську я вважав представником нової історичної доби у відродженні України. Ідея личности в соціалістів-революціонерів і у Кобилянської зливаються. Соціалізм і індивідуалізм по моему не суперечности.

Фактичний редактор "Української Хати" і почуття відповідальності за новий напрям. Відчуваю свою неосвіченість і рішаю самоосвітою стати понад "дипломованих інтелігентів". Розриваю з Олесем, Вороним, Грушевським і іншими за їх моральну подвійність і неширність.

Опріч статтів в "Українській Хаті", книжка "Про ліс"/1909/, "Жертви громадської байдужости", другий збірник віршів "Самотність".

Розчарування в українській історії, інтелігенції, ідеологіях. Мрії про "свою" революційну партію. Моя внутрішня переоцінка цінностей. Українство остаточно розклав на групи, типи - суперечні інтереси. Розірвав з ідеєю "єдиного фронту". "Чандала" Стріндберга. Гамсун - любий письменник. Розриваю з Олесем, Вороним, Грушевським і ін. за їх моральну подвійність, нещирість.

XII. ЗНОВ У ЛІСІ.

З 1 січня 1911 року і до літа 1917 року лісничим в Хмельському лісництві спадкоєвців Терещенка, біля станції Михайлівський хутір, на Чернігівщині. 6 1/2 років!

Це період великого будівництва в області господарства. Студії філософічні, політичні, економія, право.

Гудування лісопильного заводу. Вивчення торгівлі. Проводка залізниці, телефону, водопроводу, електричного світла. Паркетна фабрика, парова сушільня, виробництво дровесної вовни, вивчення продукції сірників, паперу.

Знайомство з Д.Н.Шповим, кн. Г.Е.Львовом. Оглядаю ліси Воейковик, Великого кн. Михайла Александровича /Грасово/.

Захоплююсь лісовими культурами. Вшукую новий спосіб культури дуба. Лісова технологія захоплює. Розробка дуба на клепчину машинним способом є власне-винаходом. В 1913 році на Всеросійському С-Господарському З'їзді у Києві читаю чотири наукових доклади. Робота моя друкується в VII томі "Трудового С'їзда" і виходить відбиткою. Мене запрошують в члени Лісового Наукового Товариства в Києві.

В лісництво моє приїздять дивитись визначні лісоводи. Здобуваю репутацію першорядного лісничого і добре становлює в верхах адміністрації маєтків Терещенка.

Студію все, що є важного в лісовій науці. Процес будівництва захоплює неймовірно, але я паралельно веду інтензивну літературну роботу, головню в "Українській Хаті". Студії соціології лісової /теорії проф. Морозова/ поглиблюють мої суспільні погляди. Читаю 2 томи "Соціології" Максима Ковалевського.

Зустріч з Александром Макаренком, який державним лісничим II розряду.

У мене підготовляється на лісничого: Товкачевський, Костюченко, В.Коряк, Данило Постой і інші. В.Коряк за повною нездібністю сам з сорому покидає ліс і переїздить до Харькова. Проф. Хомик - помішником лісничого у мене. Теж лісоводи Служаєнко і Воеводін. 1913 року - поїздка за кордон. Зустріч з Кобилянською і Ешаном.

1914 року з'їзд в лісі і мій проект революційної програми.

Світова війна і безсилля українського руху.

Як "небезпечний" не був мобілізований.

1916 року весною М.І.Терещенко запрошує мене на ревізію лісових підприємств Земскому.

Моя ревізія в Кролевіці.

Запрошення мене до Воєнно-Промислового Комітету /Київського, областного/. В осени я управителем Трубочевських підприємств /Середина Буда, Глухівського повіту, на Чернігівщині/ і будую 4 лісопильних заводи і фабрику повозок. Величезна праця: 150 служачих і 6.000 робітників. Даю всі свої гроші на видання в Москві українського журналу "Шлях" /Український місячник літератури, мистецтва та громадського життя/.

Зімою я в Москві і Петрограді. Контакт з Терещенком дає можливість взяти в грудні 1916 року таємний список нового уряду "революційного". Жду революції і хвилююсь своєю невідготовленістю до відповідальної праці.

XIII. ВЕЛИКА РЕВОЛЮЦІЯ.

26 лютого 1917 року я в Києві по справах. Революція в Петрограді. Жалюгідні збори українців в клубі "Родина". Через ст.Шостку повертаю до Серединої Буди.

Через кілька днів, як представник української громади виїзду до Києва - в Центр. Раду і покидав свої лісові посади. В Середній Буді у мене багато українців: Мар'яненко, Чупринка, Гурячок, Фідровський, Млшук, Балаш, Олексійв, Мельник, Одинець, Коломійченко, Ковенко, Гондаренко /друкарь/ і інші.

В Центральній Раді організую видання ч.І "Вісти з Центральної Ради", які виходять в день Першої української маніфестації, 19 березня 1917 року. Цілком віддаюсь революції, як агітатор і організатор мас.

Революція для мене була літургією. По приїзді в Київ приймаю присягу /внутрішньо/ примиритись з усіма, на кого нападав, служити одному - єдності. Редагування першої декларації Центральної Ради до Временного Правительства доручається "ворогам": Грушевському, Винниченкові, Єфремову і мені. Кожен з цих людей був у сварці з другим. Я був тихий і спокійний, давши собі слово не вилізати "на верх" ніде, "не фігурувати", а згинувати в праці. Тому я пішов у Київське Земство і на Комісара Временного Правительства, щоб одержати прямий зв'язок з селом.

"Принести Україні один зукраїнізований повіт" стало моїм ідеалом. Я здійснив свій намір.

Пів-тижня раз або двічі був у селах: об'їхав майже всі села Київського повіту, скрізь улаштувавши зібрання і мітинги.

В Кагарликку на мітингу до мене підповзла безнога каліка - дівчина 22 літ і блага, щоб я "звелів" її прийняти в школу, де вона хоче навчитись г р а м о т и. Вона вже добивалась, але її не прийнято, бо вже "стара" для школи. Я вміть згадав все своє минуле, всю трагедію своєї "науки", всю трагедію цілої безногої каліки - України, що не могла ходити до школи. Я прилюдно дав слово, що т е п е р каліка буде прийнята в школу. В нестямі я поцілував каліку при всіх, розридався і не міг скінчити своєї промови.

Весь час кипів у нечуваному напруженні і в серпні 1917 року вже почав вести пропаганду негайної соціальної революції і конфіскації землі. Розпочалось слідство про мій "большевизм". В Центральній Раді я був противником прийняття "Інструкції" даної для Генерального Секретаріату Временним Правительством.

До мене підчас "повстання" полуботківців приходив генерал Кондратович і Полковник Калкан з пропозицією чи не взяв - би я "революційно" влади в Києві. Я їздив умовляти Грушевського щоб Центральна Рада не гамувала "повстання" полуботківців і взагалі взяла більш радикально-революційний напрям. Грушевський сказав мені, що не треба давати аргументу проти нас "кадетам". Я во імя дисципліни і своєї внутрішньої "присяги" переконав військових, що треба йти за Центральною Радою хоч би там що. Сам мріяв про українську революцію, а не подаровану нам.

В кінці березня 1917 року я обраний Київським повітом Комісаром Временного Правительства і заступником голови Земської Управи. Тоді-ж кооптований до Центрального Комітету Української Партії Соціалістів-Революціонерів і обраний Головою Всеукраїнської Лісової Спілки.

В серпні 1917 р. підчас "Корніловщини" стаю членом Краєвого Комітету оборони революції/В ці дні у Києві було організовано "Комітет Оборони Революції" з представників Центральної Ради, Генерального Секретаріату і всіх українських і неукраїнських громадсько-політичних організацій/, як представник Центральної Ради.

У вересні 1917 р. виїздив в Петроград на Демократичну Раду, як делегат Центральної Ради.

І жовтня 1917 р. покликаний на становище Директора Лісового Департаменту в Генеральному Секретаріаті Земельних Справ.

Протягом всього літа і осені організаційна робота в Київському повіті. Надрукував збірники віршів "Лісові ритми" і "Листки з лісу".

ХІУ. БОЛЬШЕВИЦЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ В РОСІЇ.

В днях 20-29 жовтня ст.ст. 1917 р. відбувався ІІІ Всеукраїнський Військовий З'їзд. Я намічений головою З'їзду. Інтриги Петлюри проти мене, я відмовився кандидувати.

7 листопада, ст.ст., 1917 оповіщення III Універсалом Ц.Ради Української Республ. Чокликуюся на Секретаря Пошт і Телеграфів. Боротьба за самостійність України.
21-24 листопада, ст.ст. 1917 відбувається III З'їзд Української Партії Соціалістів - Револціонерів, мене обрано до Центрального Комітету УПС-Р.
Промова під Новий Рік в українськiм клубі. Я передбачаю поразку україн.революції.
14.1.1918 р. вихожу з Генерального Секретаріату /уряду/.
22 січня 1918 року проголошення IV Універсалу Ц.Ради, проголошується Суверена Українська Народня Республіка.

В УПС-Р суперечности між лівим і правим крилом. Мене запрошують до уряду як праве так і ліве крило, що стараються сформувати Уряд У.Н.Р. Я даю згоду лівим. Арешт лівих членів Центральної Ради з наказу коменданта м.Київа, с-д. Ковенка. Я протестую перед Поршем, Ткаченком, Грушевським і починаю підозрівати своє оточення в контр-революційности.

Наступ большевиків і повстання їх у Київі. Київ узяти большевики. І 1/2 дні при большевиках в Київі. Напад большевицького отряду на моє помешкання з метою мене розстріляти. Чудом рятуюсь од смерти. Вихід з Київва з Стефаном на Гуцу Водню. На помешканні у Олеся. Нічна мандрівка до Гостомисля. В лісі недалеко від Дімера. Нічний напад на дім лісничого Гльченка і моя ночівля в лісі. До Бородянки пішки і підволою. На постоялому дворі у жида. Пізнає мене аптекарь. На хуторі Галенка у Слухаченка, колезнього свого помішника в Хінелі. Через ст. Трубецьку на Радомшль. У вагоні читаю декрет большевнків про поставлення мене по-за законом. В ночі на Радомшль. Зустріч з Карбовським. Виїзд через Коростишев на Житомир. Ц.Рада вже від'їхала далі. Через Гердичів, заняті большевиками, на Липовець. В "Просвіті" липовецькій Наталка Коцюбинська. Три тижні в Липовці у о.Тімарета Павловського /тестя/ і вперше в у к р а ї н с ь к і й ш к о л і. Рішаю боротись з большевиками, як ворогами України і соціалізму.

На початку березня 1918 р. вертаю до Київва. Моя туга за революцією, основаною на любови до людей. Звірства большевиків зломли мене морально. Сам в опозиції до Центральної Ради./за її нерішучу політику/.
Зустрічаю синю дивізію, в якій мій брат Микола командує полком ім. Шевченка.
Роздумування над неадаптістю інтелегенції шо-до суспільного будівництва. Соціалізм без етичної краси здається мені негідним людщини. Починаю невірити в соціалістичність української інтелегенції.

XV. ГЕТЬМАНЩИНА.

Арешт німцями Центральної Ради 27 квітня 1918 року.

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р.

Слабкість українського уряду.

8-10 травня 1918 р. II Всеукраїнський Селянський З'їзд. 12 травня 1918 р. четвертий З'їзд Української Партії Соціалістів Револціонерів. Роскол в партії. Лизанівський, Петренко, Григорій і я закладаємо Центральне Ядро УПС-Р центральної течії. Я складаю проєкт V Універсалу і на приватній нараді членів Установчих Зборів пропоную обрати "нелегальний" уряд У.Н.Республіки, оповістивши боротьбу гетьманщини і німцям. Більшість одкиняє мою пропозицію і я кидаю їм обвинувачення в політичній трусости.

Старе зневажливе і призириаве відношення до інтелігенції починає мене знову захоплювати. Ідучи з цього зібрання задумую воєнно-революційний комітет і здійснюю його.

Український Національний Союз, до якого від УПС-Р /центральна течія/ входять: я, Н.Григорій і Лизанівський.

Вересень 1918 року приступаю на свій ризик до організації повстання проти Скоропадського /в порозумінні з Н.Григорійовим, Вікт.Павленком, ген. Осецьким, Анд. Макаренком/. До цього прилучається згодом В.Винниченко. Переховування перед повстанням.

9 листопада 1918 р. в Німеччині революція. Ми рішаємо виступити на повалення гетьману.

14 листопада "грамота" Скоропадського про федерацію з Росією. Нагода для виступу.

15 листопада вибір Директорії на засіданні Ради Українського Національного Союзу.

Я відмовляюсь від членства в Директорії: недовіряю ані Петлюрі, ані Винниченкові, як честолюбцям, нездібним поставити громадські справи вище свого "я".

Честолюбство є подвижницьке і творче, але більше честолюбства егоїстичного.

Причина відмови від членства в Директорія та ж сама, що і відмова від головства на III Всеукраїнському Військовому З'їзді, тоді я почув гідку агітацію Петлюри і його ад'ютантів проти мене. Я рішив відмовитися від головства на З'їзді через призириство до тих, хто підозріває мене в кар'єризмі. Те саме я зробив і при виборах в Директорію. Я був певний перемоги повстання і гаряче працював над його підготовкою. Мені було б дуже боляче, коли б мене запідозрів хтось в "кар'єризмі"/як виразові егоїзму/ і тому я відмовився від участі в Директорії, з мотивацією, що я прийму в ояке доручення Директорії, хоч би й солдатом.

Хотів, щоб люди відчули, що я керуюсь благородними мотивами самопожертви, що я довів тоді роботою на ділі.

На жаль люди цього не відчули і підсовували мені такі мотиви, як "страх".

Будучи певний в перемозі і стоячи в складі Директорії, я нічим не ризикував і страху не було. Найбільше ризикує простий жовнір і старшина в бою. Міністри і директори українські не здібні на жертви.

Накази про виступ я дав полк. Балбачану і полк. Пелешуку ще за 2 тижні до повстання: дві ночі перебування у Галини Мурби і переїзд до Ворзеля.

Повстання успішно розвивається, скоропадщина розбігається а німці "нейтральні".

15 грудня 1918 року вертаюсь в Київ, на другий день взяттi його військами УНР.

XVI. ДИРЕКТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ.

Мене запрошують до уряду, відмовляюся. На вимогу ЦК УПСР, ЦК Селянської Спілки і Директорії даю згоду пійти в уряд Міністром Земельних Справ, це сталося 21.XII.1918. Моя програма - земля трудовому народові.

Зустріч з Остафіївним, Шольц - фон - Адерслебенем.

М.Косюру призначаю начальником Київсько-Галицького Управління Державних Мастиностей.

Олександра Макаренка призначаю товаришем міністра земельних справ.

Мешкаю на Рейтарській вул. чис.17, кв. 3.

Головою на балкеті "Зустрічі Директорії", який організував УНСоюз в Києві.

Реакційна політика військової влади провокує населення проти УНРеспубліки.

Трудовий Конгрес і чому я не був вибраний до його: агітація купця членів УПСР проти мене на Селянському З'їзді. Земельний закон.

22 січня 1919 р. акт злуки 30 УНР /Галичини/ з УНР /Наддніпрянщиною/.

22 січня 1919 р. евакуація на Винницю. Шв я бачив по шляху: загибель української революції. Призириство до української контр-революції.

13 лютого 1919 демісіяю уряд Чехівського і новий формує С.Остапенко /правий і Антантофільський/. На моє місце - міністром земельних справ приходить Б.Архипенко /від Укр.Республіканської Партії, права/. На державній нараді у Винниці моя промова про завдання революція, спроба відновлення УНСоюзу зазнала невдачі.

В кінці січня 1919 р. в Києві /перед евакуацією/ фіктивна конференція УПСР - Грушевський, Голубович і т-о забирають провід "партії" /цент.течія/ в свої руки і одштовхують мене і Григоріява.

Жах за Україну і повне розчарування в політичних здібностях української інтелігенції. Не вірю в революцію укр. інтелігенції. Розриваю з дядьками "УНР".

15 лютого 1919 року виїжджаю через Збруч до Галичини в Станіславів.

* * * * *

ТРАГЕДІЯ БРАТІВ ШАПОВАЛІВ.

Після закінчення другої світової війни, на еміграції знайшовся Сидон Шаповал, син Яхрена Юхимовича Шаповала. Віднайшов він свою тітку Антоніну Антонівну Шаповал і з нею листувався. Зустрінутися так і не почастило їм.

З одного листа від Сидона Шаповала Антоніна Антонівна змістила уривки про трагедію братів Шаповалів, в журналі "Україна", ч. 4, 1950, що виходив в Парижі, під редакцією Ілька Боршака. Ці уривки тут передруковуємо.

Упорядник.

"... В двадцятип'ятирічному моєму житті, сказати вам правду, я не знав за моїх дядьків майже нічого й найперш з чого я довідався, зокрема про п'ятого дядька Миколу, то це з газет...

... вам відомо було, що братів Шаповалів було вісім, з яких в 19-их роках загинули Артем і Олександр /як ви писали/, але невідомо, що чотири Шаповали ще залишилися на Україні /Дорос, Іван, Йосип/, які також пізніше загинули від большевицьких рук, у тому числі і мій батько...

Вуше ще на Україні, мені ніхто не оповідав, а даже не згадував за дядька Миколу або Микиту, ви мусите і самі це відчувати чому? /В таким оточенні, як в Радянським Союзі, це дуже небезпечна справа/...

Такого матеріалу /як у вас/ я ніде не знайшов би на теперішній Україні ні за які гроші, більшовики не тільки знищили Шаповалів /бо вони були їхніми найгіршими ворогами/, але і те все, що за них нагадувало. Наприклад: в 1932-33 році, це було попередні колективізації, приходить виконавець з сільської ради до батька і повідомляє, що йому потрібно зголоситись до тої ж ради /краще, пам'ятаю, мені тоді було десять років/, батько пішов, але до дому скоро не вернувся. Правда, запитаєте мене, що за ґрунт був для того, щоб його арештували? Як батько вернувся за три тижні, то мені трапилось нагода децю почути, а саме за що він був арештований /з великих радощів, що вернувся додому, батько забув нас, дітей, прогнати, щоб ми не слухали, що розмовляють дорослі/. В якійсь комуністичній газеті було в той час опубліковано вістку про смерть великого українського націоналіста, "Врага народа и отчизны", М.Шаповала. Не тільки мій батько, але і другі мої дядьки були арештовані з цього приводу. Але що їх в ту годину врятувало, як мені було відомо, це те, що вони з 1928 чи 29 року вже не могли з закордоном листуватись. Мій тато і мої дядьки, ніхто не міг розгадати, хто помер: чи дядько Микола чи Микита, аж я тепер довідався..."

Сидон Шаповал".

ПОКАЗНИК ІМЕН.

Аракчев	Стор. I.	Драмаха	2, 3, 27.
Архипенко Євген	34.	Дріманив	6.
Багалій, проф.	30.	Дроздовський Лько	27.
Балаш	32.	Дубина	21, 22.
Бачинський Юліан	25.	Дудка Давид	15, 16.
Беллярдінов	17.	Євшан Микола	30, 31.
Білокопитов	28.	Єфремов Сергій	30, 32.
Білокуров, фєдфєбель	25.	Жадкович Шурка	9, 10, 13.
Богаров, офіцер	29.	Жеромський	28.
Богачький Павло	30.	Жировий, учитель	21, 22.
Бокевич - Буковський	25.	Журба Галина	34.
Болбачан, полковник	34.	Запольський Дьнар, поручник	28.
Бондаренко, друкар	32.	Зальман	15.
Бородаєвський Павло	23.	Зомбарт	25.
Будяк Юрій	30.	Ільченко	33.
Бур'янов Степан Іванович	23.	Іофе	28, 29.
Брянцев, офіцер	29.	Йоч, ревізор, поляк	24.
"Василій" /Кокоско/	28.	Калоник Іван, дєшник	29.
Верещагін, ротмістр	28.	Калкан Юрій	26, 32.
Винниченко Володимир	25, 32, 33, 34.	Карбовський	33.
Воєводін	31.	Клюго	16.
Вороний	30, 31.	Кобилянська Ольга	24, 30, 31.
Воскобійник Олексій	22, 28.	Коваленко Олекса	30.
Вуйвід Льоля, революціонерка	28, 29.	Ковалевський Максим	31.
Гааз, доктор	8.	Ковенко	32, 33.
Гамсун	28, 31.	Козачковський Павло, підпоруч	28, 29.
Гапон, піп	26.	Кокоско /"Василій"/, студент	28, 29.
Гаркаві, інженер	16.	Коломіїченко	32.
Гатченко Андрій	I, 3, 14.	Колумбет Кристофор	8.
Гатченко Марія	3, 27.	Коллард Юрій	25.
Гатченко Лєвко	14.	Колтуновський, учитель	29.
Гатченко Марія/дружина Лєвко/	14.	Коровін, солдат	29.
Гатченко Михайло	14.	Коряк В.	31.
Гатченко Сидір	14.	Кондратович, генерал	32.
Гаутман	20.	Костомарів	18.
Гейко Стратон	24, 29.	Костюченко	31.
Гельвіг Стефан	28.	Копнобинський М.	30.
Голубович В.	34.	Копнобинська Наталка	33.
Глібів	20.	Косцевич	20, 23, 24.
Годований Степан	25.	Косюра Микола Сергійович	20, 22, 34.
Голіцин, монархіст	27.	Косюра Єлизавета Сергіївна	20, 22, 34.
Григорійв Н.	33.	Кривка С.А.	16, 19, 23.
Грушевський Михайло	30, 31, 32, 33, 34.	Кривчица	17.
Данник Яків	14.	Кропивницький	27.
Де-Сен-Лоран	20.	Кулаковський, адвокат	29.
Дмитревська Людмила Олександр	9, 11.	Куліш Пантелеймон	27.
Докучаєв, профєсор	23.		
Долінський	5, 8, 10, 11.		

Купер Фенімор.....	16.	Поджіо, поручник.....	28.
Лазарев.....	28.	Полтавець Прохор.....	10, 15.
Ланго Григорій /батько/, ген.....	I, 3.	Полтавець Раїса.....	15.
Ланго Григорій /син/.....	15, 17, 27.	Поляков.....	15.
Ланго Марія.....	I.	Порш.....	33.
Львандовський.....	30.	Постой Данило.....	31.
Лепетюк, інспектор.....	11.	Приходько, поручник.....	29.
Лизанівський.....	33.	Пушкін.....	16, 17.
Ломоносов.....	11, 12, 13.	Ріхтер, капітан.....	28, 29.
Лонджиха /Гатчиха/.....	3, 13, 27.	Роменський, об'їзчик.....	23.
Лукашевич, поміщик.....	23.	Савчук Панас, поручник.....	28.
Львов Г.Е., князь.....	31.	Саламаха.....	23.
Мазепа.....	17.	Самоткаленко Зіновій /Набля/.....	I, 3.
Макаренко Андрій.....	33.	Самоткаленко Яків.....	I, 14, 17, 24.
Макаренко Олександр.....	24, 31, 34.	Самоткаленко Марія Яковл.....	15.
Макаренко Сергій.....	25, 30.	Сапуненко.....	26.
Мар'яненко.....	32.	Сас - Тисонський, поміщик.....	2.
Мацієвич К.....	30.	Семенов Іван Едодимович.....	18.
Меер, адвокат.....	29.	Сидорченко Віра.....	18.
Мельник.....	32.	Сірий Юрій.....	30.
Мережковська Валя.....	29.	Сірко, кшоновий.....	24.
"Михайло Юревич" /М-та Капопал/.....	28.	Скалон, губернатор.....	28.
Мишук Олександр.....	17, 18, 24, 25, 29, 32.	Скрипник Василь.....	24.
Міхновський М.....	24, 30.	Служаєнко.....	31, 33.
Мішковський.....	26.	Скоропадський Павло.....	33, 34.
Морозов, професор.....	31.	Сосницький Іван.....	24, 29.
Науменко В.П.....	25.	Соколов.....	17.
Нейман.....	15, 16.	Спенсер.....	25.
Некрасов.....	18.	Степаненко, книгяр у Київі.....	29.
Одинець.....	32.	Страхов, солдат.....	28, 29.
Олексійів.....	32.	Стріндберг.....	31.
Олесь.....	30, 31, 33.	Стефансон.....	8.
Осецький, генерал.....	33.	Сулцов, професор.....	30.
Остапенко С.....	34.	Таланів.....	6.
Остафійів, полковник.....	26, 34.	Таранов-Білозеров, ліснич.....	24.
Остен Макс, поет.....	28.	Терлецький Василь, дяк.....	20.
Павленко Віктор.....	26, 33.	Терлецька Ольга Василівна.....	20, 22, 27, 29.
Павловська Ольга Філаретівна.....	27, 29.	Терешенки.....	31.
Павловський Філарет, свящ.....	33.	Терешенко М.І.....	31.
Павлушко.....	20.	Ткаченко.....	33.
Пазухін.....	16.	Товкач Кость.....	30.
Панасенко Лєрко.....	27.	Товкачевський Андрій.....	26, 30, 31.
Панасенко Марія Яківна.....	27.	Толстої Лев.....	11.
Панасенко Орест.....	15, 17, 27.	Трохим, дід.....	6.
Пелешук, полковник.....	34.	Федоренко.....	26.
Петлюра.....	29, 32, 34.	Фідровський.....	32.
Печорин.....	11.	Франклін.....	11.
Пильчиков, професор.....	30.	Фультон.....	8.
Плетньов Володимир, капітан.....	26.	Харламов, поручник.....	26, 27.

Хилобоченко	26, 29.	Бородянка	33.
Хлистов	25.	Брасово	31.
Хмельницький Б.	17.	Варваропіль, станція	4, 7, 8, 11.
Ходаков Яків	16.	Варшава	28, 29.
Хомик, професор	31.	Великий Анадолъ	23.
Хуторний Ленко	26.	Вінниця	2, 34.
Цегельський	25.	Ворзель, передмістя	34.
Чехівський В.	34.	Ворожба	19.
Чижевський	8.	Голубівські шахти	2, 16, 18.
Чілій Африкан	3, 17.	Гонсіорово, військовий табір	28.
Чупринка Грицько	32.	Гостомисль	33.
Шаповал Артем	2, 35.	Галенків хутір	33.
Шаповал Горпина	2, 3, 4.	Дебальцево, станція	29.
Шаповал Грицько	10.	Деньги, село	21, 29.
Шаповал Дмитро /брат Юхим/	14.	Дніпр, поселення	33.
Шаповал Дорош	2, 7, 9, 16, 19, 23, 35.	Дніпро, ріка	21.
Шаповал Єлизавета	2.	Дрлинська, село	4, 5, 15.
Шаповал Іван	2, 35.	Домонтів	21.
Шаповал Йосип	2, 35.	Донець, річка	3, 8, 13, 15, 17.
Шаповал Микола	2, 25, 33, 35.	Душет, місто на Кавказі	33.
Шаповал Микита I, 7, 9, 16, 16, 19, 20, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34,	35.	Дилівські шахти	2, 19, 20, 23.
Шаповал Олександр	2, 35.	Дитопар	33.
Шаповал Олексій	1, 35.	Замброва	28.
Шаповал Ольга /дружина/	30.	Заморів	28, 29.
Шаповал Сильон	1, 16, 19.	Званівці, село	2, 3.
Шаповал Юхим	1, 16, 19.	Згурюка, село	20.
Шаповал Яхрем	1, 16, 23, 35.	Золотонша, місто	21, 22.
Шевченко Т.	17, 21, 25, 26.	Катеринослав, Казенна Палата	21.
Шевченко Олександр	25.	Калшчуваха, слобода	4, 16, 17, 20, 22.
Шейн, жандармський ротмістр	28.	Київ	24, 27, 29, 30, 32, 33, 34.
Шейн Д.Н.	31.	Ковель, місто	27.
Шийко, історик	28.	Коробівка, село	21, 22.
Шитко Осип	25.	Коростишев, місто	33.
Штефан	33.	Кременна/Ново-Глухів/, слобода I, 2, 3, 15, 18, 20, 26.	
Шольц - фон - Ашерслебен	17, 34.	Крути, станція	20.
Шульц	15.	Лабінська, станція	1.
Юрченко	20.	Липовець, місто	33.

ПОКАЗНИК НАСЕЛЕНИХ МІСЦЕВОСТЕЙ, РІК, ШАХТН.

ТА інше.

Алмазно, станція	4.	Малкін, станція	28.
Америка	8.	Матвієшка, село	21.
Балаклея, слобода	24.	Мерефа,	24.
Бахмут, місто	10, 11, 13, 16.	Мінеральні Води, купелі	23.
Бердичів, місто	33.	Миколаївка, село	4.
Болододьк, місто	23.		

Михайлівський хутір..... 31.
Москва..... 31.
Можнач, село..... 26, 24.
Ново - Георгієвськ, фортеця..... 26.
Павяк, в'язниця..... 28.
Петро - Мар'ївські шахти..... 4, 8, II.
Петроград..... 31, 32.
Попасна, станція..... 4, 17.
Прилуки, місто 19, 20, 21, 22, 23, 25, 27, 29,
Прохорівка, село..... 25. / 30.
Пуша Водія, передмістя Київ..... 33.
Радомисль..... 33.
Свеаборг, Фінляндія..... 26.
Свята Гора..... 4.
Севастополь..... 14.
Середина Буда..... 31, 32.
Синоп, місто..... I.
Славянськ /Славяносербськ/, місто 4, 22,
23, 25, 27, 29.
Сріблянка, село: I, 2, 3, 4, II, 12, 13, 15, 17,
19, 20, 21, 27.
Станіславів, місто..... 34.
Старобільськ, місто..... 23.
Тилченкові хутори..... 24.
Третя Рота, село..... II.
Трубенцька, станція..... 33.
Уразово..... 3.
Успенський монастир..... 4.
Харків: 19, 20, 24, 25, 29, 30, 31.
Філевські хутори..... 21.
Циглерівці..... 30.
Червоний Бір, станція..... 29.
Чугуїв, місто..... 26, 27, 29.
Шарлота, шахта..... 5.
Шостка, станція..... 31.

ПОКАЗНИК РІЗНОГО

Білозерський 13 піхот, полк..... 27.
Богодухівський 239 піхот. полк..... 25.
Варшавська цитадель..... 28.
"Вісти" Українськ. Центр. Ради..... 32.

Военно-Промисловий Комітет..... 31.
Военно-Револуційний Комітет /1907/. 27.
Военно-Револуційний Комітет /1918/.. 33.
Всеукраїнська Лісова Спілка..... 32.
Директорія..... 34.
Другий Всеукр. Селянський З'їзд..... 31.
Жертви Громадської Війдужості", вид. 31.
Інструкція Ген. Секрет. до Вр. Правіт. 32.
Київо-Волни. Упр. Держ. Маєтностей.... 34.
Київське Земство..... 32.
Київський Комітет Оборони Револуції 32.
Комітет "Оборони України"..... 25.
Комісарство Врем. Правітельства..... 32.
Корнілошина..... 32.
Кравчий Комітет Охорони Револуції.. 32.
Лебедінський батальйон..... 25.
Лісовий Департ. Ген. Секр. Зем. Справ.. 32.
Лісове Наукове Товариство у Києві.. 31.
"Лісові Ритми" видання..... 32.
"Листки з лісу" видання..... 32.
"Літературно-Науковий Вістник"..... 28.
Лісенство В.К. Михайла Олександрович. 31.
" Воєнськ..... 31.
" Деркульське..... 23.
" Кролевецьке..... 31.
" Майданько..... 22, 24.
" Можначівське..... 24.
" Харківське..... 24.
" Хмельське..... 31, 33.
Міністерство Земельних Справ..... 34.
Олонецький полк..... 28.
Пам'ятник Пушкіна в Харкові..... 25.
Пензенський полк..... 24, 25.
Польська Партія Соціалістична..... 29.
Полуботківці, український полк..... 32.
"Про ліс" видання..... 31.
"Рада", газета..... 30.
Револуційна Українська Партія/РУП/. 24.
"Родина", укр. клуб в Києві 31. / 25.
Розстріли революціонерів..... 28.
"Самотність", видання..... 31.
Секретаріят Пошт і Телеграфів..... 32.
"Сни віри", видання..... 30.
Соціалісти демократи..... 25.
Соціалісти революціонери 25, 28, 30.
Соціалістично-революц. гурток..... 26.
Союз Русского Народа..... 27.
Студенська Укр. Громада в Харкові... 30.
Талбовський полк..... 25.
Третій Всеукр. Військ. З'їзд.... 32, 34.
Третій З'їзд УПС-Р..... 33.
Третій Універсал Укр. Центр. Ради.... 33.
Трубчевські підприємства..... 31.
Трудовий Конгрес..... 34.

Трудової С'їзд.....	31.	Центральне Вєро УПС-Р.....	33.
Український Націон. Союз.....	33, 34.	Центральний Комітет Восук.Сєл.Спїлки	34.
Українська Партія Соц-Рєвол.	33, 34.	Центральний Комітет УПС-Р.....	33, 33, 34.
Українська Рєспублїк.Партія.....	34.	Четвертий З'їзд УПС-Р.....	33.
"Україночка Хата", журнал.....	30, 31.	Четвертий Унїверсал Укр.Цєнт.Ради..	33.
Українська Центральна Рада.....	32, 33.	Чугуївська Вїйськова Ікола.....	26.
Українські Установчі Збори ...	33.	"Шлях" журнал.....	31.
Унїверсал Пятий - проєкт.....	33.	Харьково-Полтавське Управління держав- них шєтностей.....	19.
"Хлїбороб", газета.....	27, 30.	С.Зєркаль.	

* * * * *

П О М И Л К И :

стор.:	рядок:	надруковано:	має бути:
3	9 згори	там вони і шмерли.	там вони жили і шмерли.
3	10 знизу	Лонджикки,	Лонджикки,
4	20 згори	до Кїкїдця:	до Кї кїндця:
4	21 "	"починають входитьсь",	"починають зходитьсь",
4	21 знизу	в Сріблянці старі діди	в Сріблянці ще були старі діди
5	24 знизу	сало, огрки то-що.	сало, огірки то-що.
6	24 згори	під мївною, у	під мївною говорили, у
7	23 знизу	"та зараз" ... у книж...	"та зараз" читались у книжку,
9	8 згори	разу сояв близько	разу стояв близько
15	5 знизу	Дудки /Давида/-	Дудки /Давида/ -
16	19 "	"Слїдопита"	"Слїди опїта"
18	25 "	лісоводство,	лісоводствї,
20	9 "	їкраєвиди	ї краєвиди
27	II-12 "	Ольги Валївнї Терлецьк...	Ольги Василївнї Терлецьк...
27	6 "	1906 р./ через Кїїв,	1906 р./ їхав через Кїїв,
30	25 згори	Я цїпї змїльованїї.	Я цїпї з хмїльованїї.
38	10 "	Лонджикка.....	Лонджикка.....
38	21 "	Мєржековська Валя....	Мєржеїновська Валя....
39	21 знизу	Шоповал Сїмон.....	Шоповал Сїмон.....35.
39	15 "	Шї...Д.Н.....	Шїпов Д.Н..... 31.
39	I "	Бєловодськ.....	Бїловодськ, мїсто..... 23.

* * * * *

В БІБЛІОТЕЦІ „УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО СЛОВА” ВИЙШЛИ:

1. ПЕТРО МАРЧЕНКО: МИСТЕЦЬКА АКЦІЯ В ТАНКУ \$ 0.10
2. П. БОГАЦЬКИЙ, М. ШАПОВАЛ, А. ЖИВОТКО:
УКРАЇНСЬКА ХАТА \$ 1.00
3. МИКИТА ШАПОВАЛ: СХЕМА ЖИТЕПISY \$ 1.00

За цими виданнями і журналом „Українське Громадське Слово”,
річники 1953, 1954, 1955, 1956 (3.50 дол. за річник) писати на адресу

UKRAINIAN COMMUNITY WORD

Post Office Box 103

BROOKLYN 25, N. Y., U. S. A.